GÖK MEDRESE İLAHİYAT ARAŞTIRMALARI 9

EDİTÖR

Prof. Dr. Dursun Ali AYKIT

sonçağ akademi

Kitabın Adı : GÖK MEDRESE İLAHİYAT ARAŞTIRMALARI 9
Editör : Prof. Dr. Dursun Ali AYKIT
Yazarlar : Prof. Dr. Nevzat Yaşar AŞIKOĞLU, Prof. Dr. Kadir ÖZKÖSE, Doç. Dr. Hüseyin MARAZ, Doç. Dr. Halis DEMİR, Öğrt. Teyfik YILMAZ, Dr. Öğrt. Üyesi Asiye AYKIT
Kapak : Ceyda ŞEREFLİOĞLU

1. Baskı : Aralık 2021 ANKARA

ISBN : 978 - 625 - 8455 - 43 - 4
Yayın No. : 1347

© Prof. Dr. Dursun Ali AYKIT

Tüm hakları yazarına aittir. Yazarın izni alınmadan kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, çoğaltılması yapılamaz. Yalnızca kaynak gösterilerek kullanılabilir.

SONÇAĞ AKADEMİ
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No.: 48/49 İskitler 06070 ANKARA
T / (312) 341 36 67 - GSM / (533) 093 78 64
www.soncagyayincilik.com.tr
soncagyayincilik@gmail.com
Yayıncı Sertifika Numarası: 47865

BASKI VE CİLT MERKEZİ

UZUN DİJİTAL MATBAA, SONÇAĞ YAYINCILIK MATBAACILIK TESCİLLİ MARKASIDIR.
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No.: 48/48 İskitler 06070 ANKARA
T / (312) 341 36 67
www.uzundijital.com
uzun@uzundijital.com

İÇİNDEKİLER

ALMANYA'DA İSLAM DİN EĞİTİMİ
Geçmişten Geleceğe Değerlendirme ve Öneriler
Prof. Dr. Nevzat Yaşar AŞIKOĞLU 7

AFRİKA'NIN GÜNEYİNDE BEYAZ AZINLIĞIN HEGEMONYASINDAN KURULMAYA ÇALIŞAN VE HAKLARINI ELDE ETMENİN MÜCADELESİNİ VEREN ZİMBABVE HALKI
Prof. Dr. Kadir ÖZKÖSE 21

İHTİLAFLI YÖNLERİYLE İ'TİZAL'DEN MU'TEZİLE'YE TARİHÎ BAŞLANGICIN KRİTİĞİ
Doç. Dr. Hüseyin MARAZ 29

MAHMUT ES'AD SEYDİŞEHRÎ'NİN HAYATI VE TELḪÎṢ-İ UṢÛL-İ FIḲIH ADLI ESERİNDEKİ METODU
Doç. Dr. Halis DEMİR, Öğrt. Teyfik YILMAZ 65

NASÎRÜDDÎN-İ TÛSÎ'NİN AHLÂKÎ NASIRÎ ESERİNDE ÇOCUK TERBİYESİ
Dr. Öğrt. Üyesi Asiye AYKIT 95

İHTİLAFLI YÖNLERİYLE İ'TİZAL'DEN MU'TEZİLE'YE TARİHÎ BAŞLANGICIN KRİTİĞİ

Hüseyin MARAZ*

GİRİŞ

Mu'tezile, klâsik ve modern kaynakların aktardığı bilgiler doğrultusunda genellikle, fikrî ve kelamî yapısıyla Basra orijinli akılcı-felsefî bir ekol olarak tanıtılmaktadır. Özellikle tarihteki entelektüel misyonuna pozitif bir anlam yüklendiğinde Mu'tezile (bilginleri), kelamın üstatları, nazarî diyalektiğin öncüleri, akıl ve bilimin münevverleri, fizik ve metafizik alanda aklî metodu önceleyenlerin ilki payesiyle anılmış; öğretilerini de akıl, özgürlük ve adalet ilkesi üzerine kurdukları için kendilerini adalet ve birliğe çağıran anlamında 'ehlü't-tevhid ve'l-adl' olarak nitelemiş felsefî bir okuldur. Bu olumlu imajın aksine Mu'tezile, 'cemaatten ayrılanlar' anlamıyla ihtilaf, tefrika ve bidatin müessisi olarak negatif bir kimlik ile de nitelenmiştir. Mu'tezile ekolü için bu çift yönlü betimleyici zıt algı, doğuşu ve ekolleşme süreci hakkında farklı birçok düşünceyi beraberinde getirmiştir.

Mu'tezile'nin müstakil bir mezhep olarak mı doğduğu yoksa kendisinden önceki geleneğin bir devamı mı olduğu farklı görüşlerin odak noktasını oluşturmuştur. Bu sebeple zaman, mekân, şahıs ve olgu gibi etmenler dikkate alınarak Mu'tezile'nin tarihsel serüveni bütünlük içerisinde incelendiğinde birbirini nakzeden ya da çelişen bilgi ve rivayetlerin varlığı kaçınılmaz olmaktadır. Çünkü tarihi süreçte Mu'tezile, gerek teolojik gerekse politik tutum ve fikirleri nedeniyle kendi düşünsel muhalifini de üretebilmiş bir ekoldür. Diğer taraftan aniden gelişen tek bir olay üzerine tesadüfen bir ekolün doğması, ma'kul ve tutarlı değildir. Bu nedenle Vâsıl b. Ata'nın (ö. 131/748), Hasan Basrî'nin (ö. 110/728) meclisinden ayrılışını konu edinen rivayetin bir mezhebin teşekkülüne sebep olacak etki ve güçte bir olay olmadığı açıkça söylenmelidir. Üstelik Mu'tezile'nin başlangıç serüveninin, Mu'tezilî, Sünnî ve Şiî ulema tarafından birbirinden farklı versiyonlarla veya anlayışlarla aktarılması bu hususta ortak bir hareket noktasının olmadığını da göstermektedir. Bu yönüyle Mu'tezile, olgu ile kurgu arasında teşekkülü farklı şekillerde resmedilen bir ekol kimliğine sahiptir. Şu halde makalemiz, salt mürtekibi-kebire bağlamında başlangıç olgusunu irdeleyen

* Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Öğretim Üyesi

bir çalışma değildir. Fakat söz konusu meşhur olaya atıfta bulunmadan Mu'tezile'nin teşekkülünü anlamanın zorluğu bilindiğinden çok da ayrıntısına girmeden yeri geldiğinde ilintisel bir anlatıma başvuracağız.[1] Buradan hareketle makalemizde öncelikle, Mu'tezile'nin teşekkülünü, farklılığı betimleyen temel kavramlardan zaman, mekân, şahıs, siyasî ve kelamî etkenler vb. özelinde deskriptif bir yöntemle aktarmaya gayret edeceğiz. Akabinde rivayet ile olgu arasında nedensel ve analitik bir bağ oluşturarak hem orijinliği yakalayacağız hem de Mu'tezile'nin başlangıç hikâyesi hakkında kaynakların aktardığı bilgi malzemesini tetkik edeceğiz.

1. İ'tizâl İsmine 'Değer ve Anlam Yükleme' Noktasında İhtilaf

Dinî ve felsefî düşüncenin gelişmesinde büyük pay sahibi olan Mu'tezile'nin, İslam'ın ilk akılcı/bilimci kelam okulu olduğu bilinen bir husustur. Bu realiteye rağmen Mu'tezile kadar doğuşu ve ismi üzerinde ihtilafların fazlaca görüldüğü başka bir mezhep de olmamıştır. Bütün tarihçilerin ittifakıyla Şia, Hz. Ali'nin (ö. 40/661) taraftarları için kullanılan bir addır. Havâric, tahkim olayından sonra Hz. Ali'nin siyasî misyonuna tavır olarak gelişen hareketin ismidir. Cehmiyye, belirli bir şahsın cebr/fatalizm düşüncesi etrafında şekillenen doktrinin adıdır.[2] İ'tizal ise kavram ve olgu düzeyinde ihtilafın odağında yer almış bir kelimedir. Diğer yönden rafizî ve cebrî isimlendirmesinde görüldüğü üzere kendisine kötü bir lakap takılan her öğreti şiddetle onu reddetmiştir. Râfizîler bu sebeple kendilerini Şiî; cebr (mutavassıt) görüşünde olanlar Sünnî; Mürcie ise Şârî olarak nitelemiştir. Mu'tezile ise kendisine nispet edilen isme razı olmuş ve bu ismi ne inkâr etmiş; ne de kerih görmüştür.[3] Ancak Mu'tezile ile ismin alınma veya verilme nedeni arasındaki ilişkiyi nesnel ölçekte doğrulayacak katî bir bilgi

---

* Çalışmamız, "Vâsıl bin Ata ve Mu'tezilî Düşüncenin Doğuşu" başlığı ile demo olarak basılan ve yeni baskılarında yer alması planlanmayan ilk bölümün gözden geçirilip ilave bilgilerle yeniden düzenlenmesinden oluşmaktadır. İlgili yer için bk. Hüseyin Maraz, *Vâsıl bin Ata ve Mu'tezilî Düşüncenin Doğuşu*, (Ankara: Otto Yayınları, 2019), 23-72.

1 Her üç mezhebî izah tarzını ve aralarındaki derin farklılıkları olgu-kurgu ilişkisi bağlamında incelemek için bk. Maraz, *Vâsıl bin Ata ve Mu'tezilî Düşüncenin Doğuşu*, 50-72; Ayrıca bk. Hüseyin Maraz, "Mu'tezile'nin "El-Menzile Beyne'l Menzileteyn" Savunusu ve Doğuşu ile İlişkisi", *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 14 / 1 (Şubat 2016), 1-33.

2 Ahmed el-Harîsî, *el-Mu'tezile ve'l-ahkâmü'l-akliyye ve mabâdiu'l-kanûnî't-tabîiyyi*, (Beyrut: Dâru'l-Verrâk, 2011), 25; Ahmed Ferecullah, *Târîhun cedîdun li't-târîhi'l-mu'tezile beyne'l-hakîka ve'l vehm*, (Bağdat: Şebeketü'l-İmameyn Haseneyn: 2006), 11-12.

3 Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *el-Evâil*, thk. Velid Kassab-Muhammed el-Mısrî, (Riyad: Dâru'l-Ulûm, 1981), 2/120; Ebü'l-Hasen Kādı'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî, *Fadlu'l-i'tizâl-tabakatü'l-Mu'tezile*, thk. Fuad Seyyid, (Tunus: 1986), 165.

maalesef bulunmamaktadır.[4] Daha doğrusu i'tizal kelimesi tarih içerisinde anlamı sabit kalmak üzere çok farklı durumlara izafe edilebilmiştir.

Nitekim i'tizal, lügavî yapısı gereği de delaleti açık olan ve birden fazla anlamı taşımayan sadelikte bir lafızdır. Kelime, uzaklaşmak, ayrılmak, terk etmek, kaçınmak gibi sade manalar taşımaktadır.[5] Öyle ki Steiner, Von Kremer, Dozy gibi müsteşrikler, kavramın bir mezhep ile ilişkisinden önce de birlikten ayrılarak bütünlüğü bozanlar anlamında kullanıldığını söylemişlerdir. Kaderi inkâr eden ilk düşünürlerin Mu'tezile olarak isimlendirilmesinden hareketle bu kanıya sahip oldukları ifade edilmelidir. Zira De Boor, Kaderiyye'yi 'Mu'tezile'nin selefleri' olarak niteleyerek bu adın çok önceden bilindiğine imada bulunmakta ve kelamî Mu'tezile'yi 'Kaderiyye'nin Halefi' şeklinde tanımlayarak Kaderiyye lakabının yerine Mu'tezile lafzının geçtiğini düşünmektedir. Esasında i'tizal hareketiyle Vâsıl b. Ata da Kaderiyye'yi yeniden ihya eden biri konumundadır.[6] Açıkçası insan hürriyetini savunma hususunda ortak olmaları ve özellikle Gaylân ed-Dımeşkî'nin (ö. 120/738), Mu'tezile tabakâtı içerisinde yer alması bu düşüncenin temel kaynağı olmalıdır.[7] Bunun aksine Galland, Mu'tezile ile Kaderiyyeyi ayırarak Kaderiyye'nin sadece Mu'tezile felsefesine kaynaklık ettiği düşüncesindedir.[8] Görüldüğü üzere kavram, uzlaşıdan ayrılma anlamında marjinal düşünce ve akımların adı olarak kullanılmıştır. Her ne kadar gerçekliği konusunda spekülasyonlar olsa da büyük günah işleyen kimsenin durumuyla ilgili Hasan Basrî ile Vâsıl arasında geçen diyalogda bu kavrama yer verilmesi, Hasan Basrî'nin önceden bilinen bir kelimeyi tedavüle soktuğunu çağrıştırmaktadır.

Lügavî yapısında oldukça basit bir anlama sahip olan kavram, ıstılahî alana taşındığında ise birçok olasılığı beraberinde getirmektedir. Örneğin, bir şahsın mı yoksa şahısların hareketi mi; dinî mi yoksa siyasî bir adlandırma mı; bir düşüncenin ya da mezhebî bir konumun terkine mi isim olduğu gibi sorular meselenin çok boyutlu ve girift olduğunu göstermektedir. Nitekim i'tizal, sünnî düşüncede dinden ve ümmetin birliğinden ayrılışı ifade ederken;[9] Mu'tezile nazarında bidat ve tefrikadan

---

4 Ferecullah, *Târîhun cedîdun li't-târîhi'l-mu'tezile*, 6-7.

5 Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî, *Lisanu'l-arab*, (Beyrut: Dâru-Sader, 1990), 11/440.

6 T. J. De Boor, *Târîhu'l-felsefe fi'l-islam*, Arapça'ya çev. Muhammed Abdülhâdî Ebu Rayde (Beyrut: Dâru'n-Nahzati'l-Arabiyye, 1954), 85; Carlo Nallino, *Buhûs fi'l-Mu'tezile ve halku'l-kur'an*, Arapça'ya çev. Abdurrahman Bedevî (Paris: Dâr Byblion, 2010), 19-20 Ayrıca bk. İrfan Abdülhamid, *İslam'da İtikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları*, çev. M. Saim Yeprem (İstanbul: Marifet Yayınları, 3. Baskı, 1994), 96.

7 Abdülhamid, *İslam'da İtikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları*, 96-97.

8 Nallino, *Buhûs fi'l-Mu'tezile ve halku'l-kur'an*, 21.

9 Nallino, *Buhûs fi'l-Mu'tezile ve halku'l-kur'an*, 18.

uzaklaşma anlamına gelmektedir. Buna göre Mu'tezile ismi, hasımları tarafından kendilerine nispet edildiğinde bir kötüleme ve ötekileştirme anlamı taşımaktadır. Birliği bozarak bölünmeye yol açanlar anlamında politik vurgusu yanında dinî içeriği baskın olan bir kimlik takısıdır. Diğer açıdan kavram, Vâsıl ile ilişkisinden önce tarafsızlığı ifade eden siyasî bir adlandırma iken; Vâsıl ile birlikte kelamî bir anlam kazanmış; fakat ilerleyen süreçte Sünnî etkiyle kavrama negatif bir anlam yüklenmiştir. Mu'tezile ise Sünnî düşüncenin kavrama yüklediği anlamın aksine bir gurur ve övünç kaynağı olarak kendisine bu ismi nispet etmiştir. Bu sebeple Mu'tezile açısından negatif anlamın pozitif anlama dönüşmesi söz konusu değildir. Öyle ki bu adın onlar için anlamı, ilahî açıdan, mutlak aşkınlık ve teklik ilkesi iken; insan açısından sorumluluk odaklı mutlak adalet ve hürriyetin varlığına çağrıdır. Açıkçası Mu'tezile nazarında bu isim, hem sosyolojik hem de metafizik yönüyle övgü merkezli doğru ve isabetli bir kullanımdır. Mu'tezile düşüncesinde i'tizal, hem tevhid inancının saflığını korumak hem de adalet ve insan hürriyetine çağırmak için düzeni bozulmuş toplumdan uzaklaşmak anlamı taşımaktadır.[10] Kâdî Abdulcebbar'a (ö. 415/1025) göre de Kur'an'da i'tizal kavramının geçtiği bütün ayetler, batıldan uzaklaşma anlamına refere edilebilir. Keza kavrama 'her kim şerden uzaklaşırsa (kendisini) hayrın içerisinde bulur' anlamındaki hadis ile pozitif bir anlam yüklenmiştir.[11] Mu'tezile nazarında i'tizal, -kitap ve sünnetten destekle- haktan ve birlikten ayrılışı simgeleyen bir isim olarak anlaşılmamış; muhalif olmayı ifade eden bir lafız olsa da Ehl-i Sünnetin iddia ettiği gibi lafza sünnet ve cemaate yönelik muhalefet şeklinde bir anlam yüklenmemiştir.

Muhammed b. Yezdân el-İsbahânî de (ö. 406/1015) Mu'tezile dışında bütün mezhep erbabının kendilerine nispet edilen lakapları reddettiğini, Mu'tezile'nin ise i'tizal ismini adl ve tevhide bağlı olmanın bir onuru saydığını söylemektedir.[12] Kâdı Abdulcebbar, i'tizali, tevhid ve adl'e tutunmak olarak tarif etmekte ayrıca bu terimin muhtevasına vaîd, nübüvvet ve şeriatla ilgili hususların girdiğini belirtmektedir.[13] Akabinde i'tizalin aslen akıl, kitap ve sünnete dayandığını vurgulamaktadır.[14] Ayrıca onun, i'tizal kavramını müspet bir içerikle Kur'an'a dayandırma çabası, kelimenin tarihi sü-

---

[10] Henry Corbin, *Historie de la Philosophie İsla*mıque (*İslam Felsefesi Tarihi)*, çev. Hüseyin Hatemi (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 1/208-209; Ayrıntılı bilgi için bk. Mahmut Ay, *Mu'tezile ve Siyaset*, (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 27-30.

[11] Kâdı Abdulcebbar, *Fadlu'l-i'tizâl*, 165-166; Abdülhakim Belbe', *Edebü'l-Mu'tezile*, (Kahire: Dâru'n-Nehza, 1979), 26.

[12] Kâdı Abdulcebbar, *Fadlu'l-i'tizâl*, 165.

[13] Kâdı Abdulcebbar, *Fadlu'l-i'tizâl*, 213.

[14] Kâdı Abdulcebbar, *Fadlu'l-i'tizâl*, 138.

reçte kazandığı negatif anlamı bertaraf etme isteğini yansıtmaktadır.[15] Böylece o, "*sizden de, Allah´ın dışında taptığınız şeylerden de uzaklaşıyor ve Rabbime yalvarıyorum"*[16] ayetiyle i'tizalin, şerden kaçınanların adı olduğunu vurgulamak istemiştir.[17] Netice itibariyle Mu'tezile kanadında i'tizal, konusu yönüyle beş esasa; kaynağı itibariyle de akıl, Kur'an ve sünnete dayanan, aklî ve ahlakî ilkelerle bütünleşik özgün bir değer olarak anlaşılmıştır.[18]

Belirtildiği üzere Vâsıl b. Ata ile olan ilişkisinden önce ilk dile getirildiğinde Mu'tezile ismi, bir övgü veya yergi değerinden uzak bir anlama sahiptir. Daha doğrusu Vâsıl'ın Hasan Basrî'nin meclisini terkinin akabinde bu kavrama yer verilmesi sadece bir durumun tespiti idi. İ'tizal bu olguyla bağlantılı olarak yaygın olan fikrî ayrılığın yalnızca fiziksel/mekânsal karşılığıydı. Fakat ne zaman ki fikrî ayrım kelama/söze dönüştüğünde yani Mu'tezile kader, zat, sıfat, büyük günah meselesi ve ilerleyen zamanlarda halku'l-Kur'an'ın mahiyeti gibi konular üzerinde konuşmaya başladığında isim de kınama bildiren bir nitelemeye dönüşmüştür.[19] Hatta Halife Me'mun (ö. 218/833) döneminden sonra Cehmiyye lakabıyla da isimlendirilmiştir.[20] Böylece henüz Vâsıl ve Amr b. Ubeyd'in (ö. 144/761) yaşadığı dönemde kendilerine Mu'tezilî denilen grup için Mu'tezile ismi küçümseme ve aşağılama kastı taşıyan bir anlama evrilmiştir. Fakat bu anlamıyla i'tizal, onlar tarafından benimsenmiş bir isim olmamıştır. Çünkü hasımları tarafından bir ismin verilmesiyle onların bu isimden iftihar etmeleri arasındaki ilinti çok mantıklı değildir. Bu nedenle Nyberg i'tizal söyleminin, Hasan Basrî'nin itibarını korumak isteyen Ehl-i Sünnet uleması tarafından, gerçekliğinde şüphe olan bir hikâye ile negatif anlama evrildiğini düşünmektedir.[21] Çünkü bir kavram, dinî ilgisi yanında Müslümanlar nazarında çok önemli görülen bir şahıs ile ilişkilendirildiğinde etkililik, kalıcılık, ayırıcılık ve şöhret beraberinde gelmektedir.[22] Öte yandan Fahreddîn Râzî (ö. 606/1210), Şehristânî (ö. 548/1153), İsfehânî (ö. 6/11. yüzyılın ilk çeyreği) ve Bağdâdî (ö. 429/1037-38) gibi mezhepler tarihi yazarlarının Mu'tezile ismi-

---

15 Montgomery Watt, *The Formative Period of Islamic Thought(İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri),* çev. Ethem Ruhi Fığlalı (Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010), 300-301; Ali Mustafa Gurâbî, *Tarihu'l-fırakı'l-islamiyye ve neşetü ilmi'l-kelami inde'l-müslimîn,* (Kahire: Mektebetü ve Matbatü Muhammed Ali Sıbeyh ve Evladuhû, 1958*),* 51.

16 Meryem 19/48.

17 Kâdı Abdulcebbar, *Fadlu'l-i'tizâl,* 165.

18 Kâdı Abdulcebbar, *Fadlu'l-i'tizâl*, 138.

19 Gurâbî, *Tarihu'l-fırakı'l-islamiyye,* 51.

20 Yahya Haşim Hasen Ferğal, *Neş'etü'l-erai ve'l-mezahibi ve'l-firaqı'l-kelamiyye*, (Kahire: Mecmeu'l-Buhusi'l-İslamiyye, 1971), 199.

21 Henrik Samuel Nyberg, "Mu'tezile", *İslam Ansiklopedisi*, (Milli Eğitim Bakanlığı: Ankara, 1979), 8/756.

22 Nallino, *Buhûs fi'l-Mu'tezile ve halku'l-kur'an*, 19.

nin Ehli Sünnet tarafından verildiğini ileri sürmeleri onu bu kanıya sevk etmiş olmalıdır.[23]

Mu'tezile'nin diğer fırkalardan tarihsel olarak önce olması, Müslümanların zaman içerisinde oluşturduğu birlikten ayrıldığı yönünde görüşlerin oluşmasına neden olmuştur.[24] Bir bakıma Mu'tezile, sonraki asırlarda gerçekleşecek olan Müslüman bloktan ayrılmış bir fırka konumundadır. Esasında Mu'tezile'nin doğuşu esnasında herhangi bir birliğin olmadığı da malumdur. Bu nedenle Mu'tezile'nin başlangıç itibariyle birlikten ayrılmış bir fırka olarak tanımlanması anakronizmdir. Öyleyse Mu'tezile ismine negatif bir anlamın izafe edilmesi, sünnî düşüncenin hak-batıl ayrımı yaparak tanımlayıcı nitelikte fırka tasnifleriyle gerçekleşmiştir. Mu'tezile açısından kavramın kullanımında esas değişim ise ona iyi ve zararsız bir anlam ve dinî referans bulduklarında söz konusu olmuştur. Sonuç olarak Mu'tezilî paradigmada bu isim, muhalifler tarafından kendilerine nispet edilen menfî bir kimlik değildir. Onların düşüncesinde i'tizal, itikâdî ilke/asıllarda söz söyleyen, bütün görüşlerin aklî/nazarî metotla eleştirel bir kritiğini yapan felsefî bir okulun ismidir.

2. İ'tizâlî Hareketin 'Başlangıç Yeri' Hakkında İhtilaf

İ'tizalin nerede başladığı gerçekten tartışmalı bir konudur. Tarih içerisinde yaygınlık kazanan en meşhur rivayet ise Mu'tezile'nin birinci yüzyılın sonu veya ikinci yüzyılın başında Basra'da ortaya çıktığı yönündedir.[25] Buna göre Vâsıl b. Ata, Medine'deki eğitim sürecinin akabinde Basra'ya geçiş yaparak Hasan el-Basrî'nin ilim meclisine katılmış ve bir müddet sonra fikir ayrılığı nedeniyle i'tizal yaşanmıştır.[26] Bu doğrultuda Mu'tezile'nin doğuşu, Basra mescidinde, büyük günah işleyen kimse hakkında sorulan soru üzerine başlamıştır. Ancak bu zaman ve mekân tayininin çok da tutarlı olmadığı Mu'tezile'nin bu olaydan çok öncesine dayanan bir mazisinin olduğu da ileri sürülmüştür.[27] Bu hususta söz konusu ihtilafın dışında mezhebî saiklerle farklı bir zemin arayışının etkili olduğu da söylenebilir. Genel

---

23 Abdülhamid, *İslam'da İtikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları*, 94

24 Gurâbî, *Tarihu'l-fırakı'l-islamiyye*, 51.

25 Aydınlı, Mu'tezile'nin başlangıç hikâyesi hakkındaki ihtilafları maddeler halinde özetlemiştir. Biz ise bu çalışma ekseninde meseleye bir miktar derinlik ve analitik boyut katmayı hedeflemekteyiz. İlintili yer için bk. Osman Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci-Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 29-58; Osman Aydınlı, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*, (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 7-37; Osman Aydınlı, "Mu'tezile Ekolü Teşekkülü İlkeleri ve İslam Düşüncesine Katkıları", *Marife Dergisi* 3/3 (2003): 28-32; Konu hakkında ayrıca bk. Sarah Stroumsa, "The Beginning of the Mu'tazila Reconsidered", JSAI, 13 (1990): 264-293.

26 Ebu Said b. Neşvân el-Himyerî, *el-Hûru'l-iyn*, thk. Kemal Mustafa, (Tahran: 1972), 206.

27 Hanem İbrahim Yusuf, *Aslu'l-adl inde'l-Mu'tezile*, (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1993), 18-19.

itibarıyla Hz. Ali ile Muâviye (ö. 60/680) arasındaki mevcut sorunlara tarafsız kalan gruplar ile i'tizalin fikrî doğuşu arasında bir bağ kurma çabası dikkate değerdir.[28] Buna göre Vâsıl, i'tizali bir yöntem olarak bilmektedir. Daha doğrusu tarihi tecrübe onun fikrinin şekillenmesinde önemli bir faktör olmuştur. Bu açıdan i'tizal Basra'da doğmamış; Medine'den Basra'ya taşınarak sadece tarafsızlık eğilimi ve nötr politik kimliğinden arınmıştır. Esasında bu tür çıkarımlar, genellikle Şia'nın usulde Mu'tezile'den etkilendiğine yönelik iddiaları reddetmek hatta tam aksine Mu'tezile'nin Vâsıl yoluyla Muhammed b. el-Hanefiyye (ö. 81/700) ve Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed (ö. 98/716-17) gibi Ali oğullarından alındığını ileri sürmek için dile getirilen Şiî kaynaklı görüşlerdir.[29]

Vâsıl, takriben yirmi yaşına kadar olan dönemi Medine'de geçirmiştir. Medine ise siyasî i'tizalin merkezi konumundadır. Genel anlamda Şiî ve bazı Ehl-i Sünnet yazarları, i'tizal ile Ali ailesi arasındaki ilişkinin varlığını temellendirmek için Medine'yi her zaman başlangıç noktası kabul etmişlerdir. Tûsî (ö. 460/1039) i'tizalin, Medine'de, Muhammed b. Hanefiyye'nin iki oğlu Ebu Hâşim ve Hasan tarafından başlatıldığını; Vâsıl'ın da i'tizali Ebu Hâşim'den alarak Basra'ya taşıdığını iddia etmektedir.[30] Nevbahtî (ö. 300/912) ve Malâtî (ö. 377/987) gibi erken dönem fırak yazarları da Vâsıl'ın i'tizal hareketinin ilk ortaya çıkışını, Hasan Basrî'nin halkasında gerçekleşen olayla ilişkilendirmiş değillerdir. Çünkü bu olaydan önce zaten Vâsıl, Medine'de i'tizal düşüncesini edinmiştir. Bu sebeple Mâlâtî (ö. 377/987), Basra i'tizalin ortaya çıktığı ilk yerdir derken Vâsıl'ın Medine'den getirdiği düşünceyi kastetmektedir.[31] Benzer şekilde Ammâra, Basra'ya intikal edince Vâsıl'ın, Hasan Basrî'nin adl ve tevhid ilkesi üzerine tesis ettiği meclisine katıldığını, fikir ayrılığının ise mürtekibi-kebire konusunda Medine'den getirdiği yeni düşüncesi çerçevesinde patlak verdiğini ileri sürmektedir.[32] Bununla birlikte Ammâra Medine'de iki mevalînin varlığından söz etmektedir. İlki, Hasan b. Muhammed b. El-Hanefiyye'nin öğrencisi Gaylân ed-Dımeşkî, diğeri de Ebu Haşim Abdullah b. Muhammed b. El-Hanefiyye'nin öğrencisi Vâsıl b. Ata'dır. Gaylân, Şam tarafına giderek tevhid ve adalet akımına öncülük ederken; Vâsıl,

---

28 Yusuf, *Aslu'l-adl inde'l-Mu'tezile*, 19.

29 Hulusi Arslan, *İslam Düşünce Geleneğinde Şia-Mu'tezile Etkileşimi (Şerif el-Murtazâ Örneği)*, (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 18.

30 Şeyh Muhammed b. Hasan et-Tûsî, *el-İktisâd fimâ yeteallaku bi'l-i'tikâd (Mukaddime içerisinde)*, (Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1986), 7-8.

31 Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdirrahmân el-Malatî, *et-Tenbîh ve'r-red ale'l-ehvâi ve'l-bed'*, thk. Muhammed İzb, (Kahire: Mektebetü-Medbûlî, 1992), 38; Ali eş-Şabî vd., *el-Mu'tezile beyne'l-fikri ve'l-amel*, (Tunus: eş-Şirketü't-Tunusiyye, 1979), 23.

32 Muhammed Ammâra, *Teyyâratü'l-fikri'l-islamî*, (Kahire: Dâru'ş-Şurûk, 1991), 45.

Basra'da tevhid ve adl ilkesinin önemli siması Hasan el-Basrî'nin halkasına katılmıştır.[33]

Erken dönem kaynaklarından Şerif Murtazâ'ya (ö. 486/1044) göre Vâsıl ile Hasan Basrî arasında söz konusu meşhur diyalog gerçekleşmemiş; bizzat Hasan Basrî, Vâsıl ile Amr b. Ubeyd arasında gerçekleşecek bir münazarayı tertip etmiştir. Bu sebeple Hasan Basrî, öğrencisi olan Amr'ın hem mürtekibi-kebire konusunda münazara yapmak hem de münafık görüşünü ispat etmek için Vâsıl ile tartışmasını sağlamıştır. Vâsıl da kendi ashabından bir grup insan ile Hasan Basrî'nin meclisine gelmiştir. Diğer taraftan toplantı öncesinde Hasan Basrî, gereken her şeyi tertip ederek iki şahıs arasında gerçekleşecek oturumun akışını dahi planlamıştır. Buna göre anlaşıldığı kadarıyla Hasan Basrî, Vâsıl ile polemik yapmak niyetinde değildir. Gerçekleşen diyalektik tartışma sonunda Amr, Hasan Basrî'nin münafık görüşünü terk ederek Vâsıl'ın düşüncesine tabi olmuştur. Amr'ın "Vâsıl'ın iddia ettiği fikir üzereyim" demesi de esasında "ben, Hasan Basrî'nin görüşünden i'tizal ediyorum" anlamına gelmektedir. Öte taraftan Hasan Basrî'nin uzun tartışma boyunca konu hakkında ağzından tek bir kelime çıkmamış, dolayısıyla "ben, Vâsıl ve Amr'ın görüşünden i'tizal ediyorum" veya "Vâsıl ve Amr benden i'tizal etti" şeklinde bir ifadeye yer vermemiştir. Şerif Murtazâ'nın aktarımından anlaşıldığı kadarıyla ya Vâsıl, Basra meclisinde bir eğitim süreci geçirmemiş ve bir ders halkasında yer almamış ya da Basra ehlinden bir grup insanı kendi tarafına ve düşüncesine çekerek başka bir mescitte veya bizzat evinde ilmî oturumlar yapmıştır. Başka bir ifadeyle o zamana kadar Vâsıl, Hasan Basrî ve Amr'dan bağımsız bir şekilde eğitim faaliyetini sürdürmektedir. Dolayısıyla toplantıdan önce ne Hasan Basrî ne de Amr ile bir birliktelik olmuştur. Hatta Amr ile Vâsıl arsındaki bu ilk karşılaşma çok da dostça olmamıştır. Çünkü onun fiziki yapısını alaya alan bir söz sarf etmesi ilk defa karşılaştıklarını göstermektedir. Şerif Murtazâ'ya göre i'tizalin Amr b. Ubeyd'in Hasan Basrî'nin mürtekibi-kebire hakkında münafık görüşünden ayrılması neticesinde mezhebin ismi olması da olası bir durumdur.[34]

---

[33] Ammâra, *Teyyârâtü'l-fikri'l-islamî*, 45.

[34] Vâsıl'ı gördüğünde: "Sahibine kendisiyle iflah olamayacağı bir boyun görüyorum", demiştir. Vâsıl bu sözü işitmiş, ona selam vererek şöyle karşılık vermiştir. "Kardeşim! Kim yaratılıştan olanı ayıplarsa yaratan ile yaratılan arasındaki ilişkiden dolayı yaratanı da ayıplamış olur." Amr b. Ubeyd bu söz üzerine: "Ey Ebu Huzeyfe! Bana güzel bir ders vermekle çok iyi ettin. Bundan sonra buna benzer bir harekette bulunmayacağım, demiştir. Vâsıl ve Amr b. Ubeyd'in aralarında geçen münazaranın ayrıntısı için bk. Ebü'l-Kāsım Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed el-Alevî eş-Şerîf el-Murtazâ, *Emâli'l-Murtazâ guraru'l-fevâid ve dureru'l-kalâid*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, (Beyrut: Dârul-İhyai'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1954), 1/165-167; Ayrıca bk. Şerif Murtazâ, *Tefsiru-Şerif Murtazâ el-müsemma nefâisu't-tevil*, thk. Mücteba Ahmed el-Musevî, (Beyrut: Şirketü'l-Alemiyyi li'l-Matbuat, h. 1429), 3/136-137.

Ali eş-Şâbi ise farklı bir bakış açısıyla Medine i'tizali ile Basra i'tizali arasında ontik bir bağıntının kurulamayacağını düşünür. O, Vâsıl'ın Medine'den getirdiği i'tizalin kelamî ve cedelî bir formata sahip olmadığını bu nedenle Mu'tezile düşüncesinin felsefî dayanağını oluşturamayacağını dile getirmektedir. Çünkü Medine, cedel ve kelamî düşünce yapısından uzaktır ve daha çok fıkıh, hadis ve tefsir ilminin merkezde olduğu bir eğitim programına sahiptir. Açıkçası Medine, kelamî i'tizalin doğuşuna kaynaklık edecek sosyo-kültürel ve diyalektik yapıdan uzak bir yerdir. Şu halde Vâsıl'ın Medine'den getirdiği i'tizal, kelamî i'tizal değildir ve sadece fitne dönemi i'tizalinin tarihsel bir tecrübesidir. Kısacası sahabe tavrı olarak ifade edilen i'tizal, Medine'de oldukça yaygındır ve Vâsıl, bu tecrübe üzere eğitimini almış ve bu fikrî-pratik üzere yetişme dönemi geçirmiştir.[35] Siyasî tarafsızlığın felsefî bir hareketin öncüsü olması bir tarafa, Vâsıl'ın hayatının belli bir dönemini burada geçirmesiyle i'tizal hareketi arasında organik bir bağın kurulması çok makul değildir. Elbetteki Vâsıl, siyasî i'tizalin pratiğine Medine'de şahit olmuş ve Basra'ya geçişinden önce burada bir eğitim ve tecrübe süreci yaşamıştır. Bu geçiş sürecinde Vâsıl'ın Medine'nin politik ikliminden uzaklaşarak zihnindeki sorulara ve toplumu sarsan sorunlara rasyonel cevaplar arama isteği de hissedilmektedir. Diğer taraftan onun, siyasetin ve mezhebî taassubun ürettiği teolojik reflekslerden uzaklaşarak rasyonel bir zemin arayışı içerisinde olduğu da ifade edilebilir. En nihayetinde Vâsıl, Medine'de Ali ailesi içerisinde belirli bir eğitim programından geçtikten sonra bilimler ve medeniyetler arası entegrasyonun merkezi olarak gördüğü Basra'ya intikal etmiştir. Bu sebeple Vâsıl'ın hayatında gerçek dönüm noktası, Basra'nın sahip olduğu ilmî ve sosyo-kültürel ortamdır.

3. İ'tizalin 'Doğuş Zamanı' Konusunda İhtilaf

Tarihi kaynaklar Mu'tezile'nin başlangıcı hakkında ittifak edilen kesin bir tarihe işaret etmezler. Özellikle Kâdî Abdulcebbar ve İbn Murtazâ (ö. 793/1391), tarihi olarak Mu'tezile'nin başlangıcını Vâsıl'dan çok öncesine götürür. Mu'tezile'yi Resulullah ile bağlantısını sağlayacak bir tabaka zinciri oluşturur.[36] Her iki müellifin Mu'tezile'yi tabakalara ayırması, aynı zamanda bu ismin bir başkası tarafından kendilerine nispet edildiğine de dolaylı yoldan itirazdır. Çünkü i'tizalin senet yoluyla İslam'ın ilk kaynağına dayandırılması, kavramın negatif anlamına bir reddiyedir. Bunun ayrıcalığını Hâkim el-Cüşemî (ö. 494/1101), Mu'tezile'nin "mezhepte isnat" şeklin-

---

35 Ali eş-Şabî vd., *el-Mu'tezile beyne'l-fikri ve'l-amel*, 23-24.

36 Ahmed b. Yahya el-Murtazâ, *el-Münye ve'l-emel*, thk. Isamuddin Muhammed Ali, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rifeti'l-Arabiyye, 1985), 17; Fakat Vâsıl ve Amr'ın öğrencileri Makâlat geleneği içerisinde adlarından söz edilen şahıslar olmamıştır. Ayrıntı için bk. Schmidtke, *The Oxford Handbook of Islamic Theology (Başlangıçtan Günümüze İslam Kelamı)*, 210-211.

de bir tabaka zinciri oluşturduğunu ve ehli kıbleden başka bir grubun buna benzer bir sistem oluşturmadığını söyler.[37] Buna göre Mu'tezile bir bidat hareketi veya türedi bir oluşum değil; kökleri İslam'ın başlangıcına kadar uzanan dinamik bir harekettir. İ'tizali Hz. Peygamber'den sonrasına götüren tarihlerde ise iç savaşla sonuçlanan sosyo-siyasî krizin önemli bir faktör olduğu söylenmelidir. Taberî'nin (ö. 310/923) *Tarihi*'nde bu duruma tekabül eden bir diyalog nakledilmektedir. Ahnef b. Kays (ö. 72/691), Hz. Ali'nin yanından dönünce Hilâl b. Vekî b. Malik b. Amr ile karşılaşmış Hilâl de ona ne düşünüyorsun? deyince Ahnef, i'tizal (tarafsızlık) cevabını vermiştir.[38] Bunun dışında bu kavramın ilk kez Kays b. Sa'd'ın (ö. 60/680) Hz. Ali'ye yazdığı mektupta dile getirildiği rivayet edilmektedir. Mektupta hicrî 36 yılında Ali ile Muâviye arasındaki gerginlikten uzak kalmak isteyen bir grubun varlığına işaret edilmektedir. Kays, Hz. Ali'ye: "Burada ayrılıp uzaklaşan (Mu'tezilî) bazı şahıslar ortaya çıktı. Kendilerinden uzak durmamı ve onları kendi hallerine bırakmamı istiyorlar. Bu konuda size de acele etmemeyi öneriyorum", cümlelerinde oluşan ifadesinde i'tizal eden bir grubun varlığından söz etmektedir.[39] Sözü edilen tarihler, İslam toplumunda ciddi kırılmaların yaşandığı dönemde sahabeden bazılarının takındığı tavra işaret etmektedir. Sahabe tavrı, tarafsızlık eğilimi anlamında i'tizal kavramı ile ifade edilmiştir. Fakat ilerleyen sayfalarda değinileceği üzere kelamî anlamda i'tizal, tarafsızlık değildir.

Malâtî, farklı bir düşünceye daha işaret ederek Hasan b. Ali'nin **(**ö. 97/715-16), Muâviye'ye biat ettiği tarih ile i'tizalin başladığını dile getirir. O, *et-Tenbih ve'r Red Ale Ehli'l-Ehvâi ve'l-Bed'i*'de, Hasan b. Ali, hicrî 40'da Muâviye b. Ebu Süfyan'a biat edince insanlar Hasan ve Muâviye'yi kendi haline bıraktılar. Ali taraftarı olan insanların çoğu, mescitlere ve evlerine çekildiler. Bu kimseler ilim ve ibadetle meşgul oldular ve bu nedenle kendilerini Mu'tezile olarak isimlendirdiler, der.[40] Malâtî öncelikle (ilk) i'tizali bir züht hareketi olarak görmektedir. Bunun dışında Malâtî'nin verdiği bilgide bir müphemlik sezilmektedir. Sanki o, kendisine Mu'tezile ismini nispet eden bir grubun varlığından söz etmektedir. Çünkü onun ifadesinde önce kendilerini Mu'tezile olarak isimlendirdiler; daha sonra da birçok insan onlara revaç gösterdi gibi bir anlam çıkmaktadır. Nevbahtî ise birbi-

---

37 Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim el-Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil fi'l-usûl*, thk. Ramazan Yıldırım, (İstanbul: Dâru'l-İhsan, 2018), 94.

38 Ahmed Şevki İbrahim Amerrecî, *el-Mu'teziletü fi-Bağdat ve eserühüm fi'l-hayati'l-fikriyyeti ve's-siyasiyye*, (Kahire: Mektebetü-Medbulî, 2000), 27.

39 Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tarihu't-Taberi-tarihu'l-umem ve'l-müluk*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1971), 3/66; Ayrıca bk. Ahmed Mahmud Subhî, *Fî-ilmi'l-kelâm-Mu'tezile*, (Beyrut: Dârun-Nehzati'l-Arabiyye, 1985), 109.

40 Malâtî, *et-Tenbîh*, 36.

rinden farklı rivayetlere değinir. O, *Fıraku'ş-Şia*'sında öncelikle Hz. Ebu Bekir'e (ö. 13/634) zekât vermeyip ondan i'tizal eden bir grubun varlığına işaret eder. Daha sonra da Cemel Vakası ve Sıffın Savaşı'nda fitneden i'tizal (uzak duran) eden bir grubun ismi olarak zikredildiğinden söz eder.[41] Ebu'l-Fidâ da (ö. 732/1331) *Tarihi*'nde hicrî 35 senesinde Ali'ye biat etmeyen fakat Osman taraftarı da olmayan bir grubun varlığına atıfta bulunur. Bu kimselerin Ali'ye biat etmekten i'tizal ettikleri için Mu'tezile olarak isimlendirildiğini nakleder.[42] Ebu'l-Fidâ bir dipnot düşerek Mu'tezile'nin bu rivayeti kabul etmediğini belirtir. Ona göre Mu'tezile'nin büyük çoğunluğu Ali'nin hak üzere; onunla savaşanların ise delalette olduğu kanaatini taşıdıklarını belirtir.[43]

Ahmed Emin, Ali Sami Neşşâr, Fuad Seyyid gibi yazarlar bu görüşe dikkat çekmişlerdir. Buna göre fitne hareketlerinden itibaren i'tizal revaçta olan ve çoğu kişinin kullandığı negatif politik bir tutum olmuştur. Bu bakımdan Nevbahtî'nin siyasî Mu'tezile'yi kelamî Mu'tezile'ye bitiştirmesi tutarlı değildir. Öncelikle her iki oluşumun sebepleri farklıdır. Öyle ki ilk i'tizalî söylem, kavramsal düzeyden öteye geçememiş ve ilkeleri olan bir grup veya cemaat şeklini alamamıştır. Çünkü tarafsız kalan bir oluşum ile fikrî ve fiilî ilkeleri yasalaştıran bir ekolü ontolojik olarak birbirine bağlamak doğru gözükmemektedir. Mu'tezile tabakâtı incelendiğinde bu söylediğimiz çok net bir şekilde görülebilmektedir. Vâsıl'a kadar ilk üç tabaka kaderci anlayışı reddeden ve adl ilkesi etrafında birleşen şahısların bir listesi iken; Vâsıl ile birlikte ekolün temel ilkeleri doğrultusunda ve hoca öğrenci silsilesi içerisinde kelamî ve felsefî bir hareketin başladığı görülebilmektedir. Kısacası ekolün aklî ve ahlakî ilkeleri Vâsıl ile ıstılahlaşma dönemine geçiş yapmıştır.

Yukarıdan itibaren zikrettiğimiz tarihler, Vâsıl'dan önceki bir tarihe işaret etmektedir. Vâsıl'ın Basra'ya geçişiyle ilişkilendirilen i'tizal hareketi de objektif bir tarihlemeden uzaktır. Belirtildiği üzere birçok tarihi kaynak i'tizal hareketinin başlangıcını Vâsıl'ın Hasan Basrî'nin meclisinden ayrılmasına neden olan olaya dayandırmaktadır. Bu da net bir şekilde Hasan Basrî'nin vefat tarihi olan hicrî 110 yılından önceki bir yıla tekabül etmektedir. Buna en yakın tarih olarak i'tizal, iki Basralı Vâsıl ve Amr tarafından Emevî halifelerinden Hişam b. Abdülmelik'in (ö. 125/743) yönetimi üstlendiği 105 senesinde başlamış olmalıdır. Hamilton, hicrî birinci yüzyılda Hâricîler'in radikal dinî-politik tutumları ile Mürcie'nin müsamahakâr teo-

---

41 Ebû Muhammed el-Hasen b. Mûsâ b. el-Hasen b. Muhammed el-Bağdâdî en-Nevbahtî, *Fırâku'ş-Şia*, (Beyrut: Menşurâtu-er-Rıza, 2012), 33.

42 Ebu'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî, *Kitabu'l-muhtasar fi-ahbâri'l-beşer*, (ys.: Matbaatu'l-Huseyniyyeti'l-Mısrıyye, ts.), 1/171.

43 Ebu'l-Fidâ, *Kitabu'l-Muhtasar*, 1/175-176.

politik tavrına bir reaksiyon olarak doğduğunu zikreder.[44] Buradan hareketle Belbe', Mu'tezile'nin başlangıcı için Vâsıl ve Amr'ın fikrî olgunluk çağına ulaştıkları dönem olan 98 ila 100 yılları arasına işaret eder.[45] Makrîzî (h.845/m.1442), hicrî ilk yüzyıldan itibaren kaydını düşer ki bu da en erken hicrî 100 ila 110 yılları arasıdır.[46] Ancak ayrılış hadisesinin hicrî 101'den sonra olduğu daha baskın görüş olmuştur. Bu da Vâsıl'ın yirmi yaşından sonrasına tekabül etmektedir. Ferruh, Ömer b. Abdülaziz'in (ö. 101/720) vefatı sonrasında (101'den itibaren) ve Hişam b. Abdülmelik'in hilafeti üstlendiği 105'ten önce gerçekleştiğini söylemektedir.[47] Çünkü hem Hişam'ın hem de Ömer b. Abdülaziz'in (ö. 101/720) Vâsıl'ın düşüncesini işitip herhangi bir tepkide bulunmaması makul gelmemektedir. Zühdî Cârullah da Vâsıl ve Amr'ın daha yirmi yaşına gelmeden bir hareketin başlatıcısı olmalarını şüphe ile karşılar ve zaman olarak hicrî ikinci yüzyıl, 100 ila 110 yılları arasına işaret eder.[48]

Vâsıl'ın yirmi bir yaşında yani 101 senesinde Basra'ya gittiği, orada Hasan Basrî'nin ders halkasında Amr b. Ubeyd ile tanıştığı ve kader düşüncesine davet ettiği de farklı bilgiler arsındadır.[49] Bu doğrultuda Şerif Murtazâ, Vâsıl ile Amr'ın diyalektiğini dikkate alarak i'tizalin doğuşunu temellendirmeye çalışmaktadır. İki şahıs arasında yaşanan diyalog Hasan Basrî'nin vefatından sonra gerçekleşmiştir. Bu da hicrî 110 yılından sonrasına işaret etmektedir. Fakat sözü edilen diyaloğu aktarırken *el-Emâli*'de 'Şiâtü'z-Zeydiyye' (*Zeydiyye taraftarı*) ifadesine yer vermektedir. Bununla Vâsıl'ı kastedip kastetmediği çok açık değildir. Ancak sözü edilen dönemde henüz Zeydiyye bir mezhep olarak teşekkül etmiş ve bir görüş belirtmiş değildir. Çünkü Zeydiyye tarihsel olarak Zeyd b. Ali'nin (ö. 122/740) Hişam b. Abdülmelik'e olan isyanı neticesinde teşekkül sürecine girmiştir. Mutlak manada ise Zeyd'in vefat ettiği hicrî 122 senesi sonrasında mezhebî bir oluşuma dönüşmüştür. İ'tizal ise bundan yaklaşık on küsur sene önce ortaya çıkmıştır ki en yakın tarih olan Hasan Basrî'nin ölümü olan 110 yılından önce olmasıdır.[50] Bu açıdan Şerif Murtazâ'nın aktarımında, i'tizalin doğuşu olarak gösterilen hadisenin öncesinde Zeydiyye bir fırka olarak teşekkül etmiş değildir. Bu ise tarihsel olarak çelişik bir durumdur. Dikkat edildiği

---

44 Abdülhakim Belbe', *Edebü'l-Mu'tezile*, (Kahire: Dâru'n-Nehza, 1979), 101.

45 Belbe', *Edebü'l-Mu'tezile*, 101.

46 Aişe Yusuf el-Menâî, *Usûlü'l-akîde beyne'l-Mu'tezile ve'ş-Şiati'l-İmamiyye*, (Kahire: Dâru's-Sekâfe, 1996), 23.

47 Ömer Ferruf, *Tarihu'l-fikri'l-arabî-ilâ eyyâmi İbn Haldun,* (Beyrut: Dâru'l-İlmi-li'l-Melâyîn, 1983), 218.

48 Zühdî Cârullah, *el-Mu'tezile,* (Kahire: y.y., 1974), 12.

49 Ahmed Emin el-Kavâseme-Zeyd Musa Ebu Zeyd, *Mevsûatü'l-fırak fi'l-edyâni's-semâviyyeti's-selâse*, (Amman: Dâru'l-Hamîd/Dâru'r-Râye, 2009), 98.

50 Şerîf Murtazâ, *Emâli,* 1/166.

üzere kaynakların genel kanaati, kesin olarak tarihinde ihtilaf olsa da, i'tizalin hicrî ikinci yüzyılın başlarında Emevî iktidarı döneminde Basra'da zuhur ettiği yönündedir. Fakat farklı bir görüş olarak Zehebî'den (ö. 748/1348) nakille Abbasiler'in ilk zamanlarında Vâsıl ve Amr b. Ubeyd tarafından Basra'da insanların i'tizal ve kader düşüncesine çağrıldıkları da söylenmiştir. Buna göre i'tizal, Abbasîler'in ilk yıllarında hicrî 133'lerde doğmuş olmalıdır ki bunun tarihi verilerle çeliştiği açıktır.[51]

Netice itibariyle sözünü ettiğimiz bu tarihler mekân, şahıs ve olgu bileşenlerinin dışında değildir. Daha doğrusu zaman, mekân, olgu veya şahıs ayrımı içerisinde i'tizal olgusunu irdelememiz, birbirinden bağımsız durumlara işaret ettiğimiz anlamına gelmemelidir. Örneğin i'tizalin doğuşunda Katâde b. Diâme es-Sedûsî'nin (ö. 117/735) misyonuna bu başlık altında değil de şahıslar konusundaki ihtilafta değindik. Bu şekilde farklı bir zaman-mekân-şahıs geçişliliği ekseninde bir sınıflandırmayı tercih ederek Vâsıl'ın bu süreçteki yerinin daha net görülmesini sağlamaya çalıştığımızı belirtmeliyiz.

4. İ'tizalin Öncü İsminin Kimliği Hakkında İhtilaf

Tarihi veriler incelendiğinde Vâsıl b. Ata'nın, Hasan Basrî'nin öğrencisi iken teo-politik bir ihtilaf olan büyük günah işleyen kimsenin ismi ve hükmü hakkında el-menzile beyne'l-menzileteyn görüşüyle i'tizalin doğuşu arasında tarihsel bir bağıntı kurulduğu görülür. Her ne kadar kaynaklarda Vâsıl'ın adı öne çıksa da farklı şahısların ismine yer verilmiş olması da dikkate değerdir. Burada Vâsıl bir fikrî hareketin gerçekten kurucusu mudur yoksa kendisinden önceki fikrî birikimi devam ettiren birisi midir? sorusu görüş ayrılığının temelini oluşturmaktadır. Sorunun ilk kısmı kabul edildiğinde i'tizal, teolojik paradigmasına aklî çıkarım yöntemini bitiştiren böylece türedi ve akıl ötesi eğilimlerden ayrılan bağımsız bir okulun adı olmaktadır. Vâsıl b. Ata ve Amr b. Ubeyd de bu okulun kurucu isimleridir. Sorunun ikinci kısmı dikkate alınacak olursa kaynaklar, Mu'tezile'nin şeyh/öncüleri olarak farklı şahıslara da işaret etmektedir. Örneğin İbn Ravendî (ö. 301/913), Ebu Şuayb (?) ile Vâsıl ve Amr'ın hocası olduğunu iddia ettiği Fadlu'l-Rakâşî'nin (ö. 130/748) ismini zikretmektedir.[52]

İbn Ebî Hadîd (ö. 656/1258) *Nehcu'l-Belâğa*'nın şerhinde bu şahsa, İbn Ravendî aracılığıyla Câhız'dan (ö. 255/869) aktardığı bir söz içerisinde yer verir. Buna göre Câhız: "Ebu Şuayb olarak çağrılan bir şahıs, Mu'tezile'nin öncülerindendir", sözünü aktarmaktadır. Kamil Ahmed,

---

[51] Es-Seyyid Hasen es-Sadr, *Te'sisu's-Şia*, (Bağdat: Dâru'l-Kutubi'l-Irakıyye fi'l-Kâzimiyye, 1951), 350.

[52] Mahmud Kamil Ahmed, *Mefhumu'l-adl fi-tefsîril'l-Mu'tezile li'l-ku'ani'l-kerim*, (Beyrut: Dâru'n-Nahzati'l-Arabiyye, 1983), 14.

Hayyât'ın (ö. 300/913 [?]) *el-İntisar* ve Câhız'ın kitap ve risaleleri incelendiğinde Hâricîler'in Sufriyye kolundan olan bir adamın dışında böyle bir ismin zikredilmediğini söylemektedir. Bu şahıs da Ebu Şuayb el-Kallâl'dır.[53] Ancak Câhız, *el-Beyan ve't-Tebyîn*'de Amr'ın bu şahsın meclisine geldiğini ve etrafında fıkıh bilginlerinden en seçkin insanların bulunduğunu aktarmaktadır.[54] Oysaki Mu'tezile tabakaları içerisinde ismi zikredilmeyen bu şahsın Mu'tezile'nin öncülerinden biri olarak tanıtmak çok da tutarlı değildir. Diğer taraftan Fadlu'l-Rakâşî olarak bilinen şahıs ise Fadl b. İsa b. Ebân (ö. 130/748) olmalıdır. O, Basra'nın meşhur kıssacılarındandır. Mu'tezile ekolünün bir kolu olduğu ileri sürülen Fudaliyye ona nispet edilmiştir. Muhaddislerin, hadislerini terk ettiği ve zayıf kabul ettiği birisidir.[55] Kâdı Abdulcebbar da bu şahsı, Ömer b. Abdülaziz'in huzurunda hutbe irad eden şahıslardan biri olarak zikretmektedir.[56] Bu şahısların hadis münekkitleri tarafından güvenilir kabul edilmeyen sûfî vâizler olduğu göz önüne alındığında[57] İbn Ravendî'nin Mu'tezile'yi kaynağı itibariyle şüpheli gösterme arzusunda olduğu ifade edilebilir. Diğer yönden Mu'tezile gibi bir ekolün eserlerinde her iki şahıstan hiç söz etmemesi de bu görüşün çok da tutarlı olmadığını göstermektedir.

Diğer bir görüş ise Şiî âlim Kâşifu'l-Gıtâî'ye (1877-1954) aittir. O, kelam ilmi üzerine ilk konuşmaları yapan kimsenin Ebu Hâşim b. Muhammed b. Hanefiyye olduğunu söylemektedir. Kâşifu'l-Gıtâî, onun kelamî konulara ayırdığı çok değerli kitaplara sahip olduğundan söz etmektedir. Ona göre ikinci kişi ise İsa b. Ravza'dır (?).[58] Ancak Sadr, İsa b. Ravza'nın kelam ilminde kitap tasnif eden ilk şahıs olduğunu ve imamet konusunda da bir kitap telif ettiğini dile getirir. Yine de ilk Mu'tezilî olarak Vâsıl b. Ata'ya işaret eder. Fakat ona göre kelâmî meseleler üzerine söz söylemede her iki şahıs Vâsıl b. Ata ve Ebu Hanife'den öncedir.[59] Bu düşünce içerisinde iki rey ehli olan Vâsıl ve Ebu Hanife'nin (ö. 150/767) öğreti kaynağını Ali ailesine dayandırma gayesi net bir şekilde sezilmektedir. Çünkü İsa b. Ravza, Haşimoğulları içerisinde özellikle Ca'feri Mansur (ö. 158/775) ile olan dostluğuy-

---

53 Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhız el-Kinânî, *Kitâbu'l-Hayevân*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, (Kahire: Mektebetü'l-Câhız, 1966), 4/457; Ahmed, *Mefhumu'l Adl*, 14.

54 Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî, *el-Beyan ve't-Tebyin*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1998), 1/291.

55 Ahmed, *Mefhumu'l Adl*, 15-16.

56 Kâdı Abdulcebbar, *Fadlu'l-i'tizâl*, 237.

57 Ayrıntılı bilgi için bk. Hasan Cirit, "Vaaz ve Kıssacıların Hadis İlmiyle Münasebetleri", *Diyanet İlmi Dergi* 36/1 (2000): 42-43.

58 Kâşifü'l-gıtâ' Muhammed Hüseyn b. Alî b. Rızâ en-Necefî, *Aslu'ş-Şia ve usûlühâ*, thk. Alâu Âli Ca'fer, (ys.: Müessesetü'l-İmam Ali Aleyhisselam, ts.), 153.

59 Sadr, *Te'sisu's-Şia*, 350.

la öne çıkmıştır.[60] Diğer taraftan sözü edilen şahsın gerçek kimliği üzerinde birtakım ihtilaflar da söz konusudur. Esasında bu şahsın İsa b. Zeyd b. Ali b. Hüseyn olduğu, yazım hatası nedeniyle Zeyd yerine Ravza yazıldığı ifade edilmiştir.[61] Bu çıkarım doğruysa Ka'bî'nin (ö. 319/931) *Makâlat*'ında sözü edilen şahıs, Medine ehlinden ve adl görüşünde olan İsa b. Zeyd b. Ali adıyla zikredilmektedir.[62] Buna göre söz konusu şahısları, Mu'tezile'nin kurucusu olarak değil de Mu'tezile'nin rasyonel hareketine katılan şahıslar olarak görmek daha makuldür.

Bazı fırak ve Mu'tezile'nin tabâkat yazarları, i'tizalin ilk ismi olarak Ali b. Ebî Talib'e de işaret etmişlerdir. Çünkü Vâsıl b. Ata ve Gaylân ed-Dımeşkî, İmam Ali'ye uzanan bir senetle Muhammed b. Hanefiyye'den görüşlerini almışlardır. Bundan başka i'tizalin fikrî kökeni, Kaderiyye'nin lideri Ma'bed el-Cühenî (ö. 83/702) veya çoğu düşüncesiyle Mu'tezile'ye kaynaklık eden Ca'd b. Dirhem'e (ö. 124/742) nispet edilmiştir.[63] Bu bağlamda İsferayânî (ö. 471/1078), Vâsıl'ın Ma'bed ve Gaylân ile benzer görüşte olduğunu söylemektedir. Onların düşüncelerini sır olarak sakladığını Basra'ya geçişiyle birlikte kendi görüşlerine dayanak oluşturduğunu ifade etmektedir.[64] Ne var ki İsferâyânî, Mu'tezile tabakalarının hoca-öğrenci silsilesi içerisinde oluşturulduğunu pek dikkate almamıştır. Oysaki herhangi bir tabaka, kendisinden önceki tabakanın öğrencisi olma kimliğine sahiptir. Dolayısıyla bu olgu, entelektüel bir etkileşim ve düşünsel birikimin varlığını kaçınılmaz kılmaktadır. Diğer taraftan Mu'tezile, kader konusunda göstermiş olduğu duruş nedeniyle zaten Gaylân'ı kendi öğretisel misyonu içerisinde görmektedir. Bu doğrultuda Hayyât, Gaylân'ın Mu'tezilî olmanın ikrarı sayılan beş ilkeye (teorik olarak) inandığını aktarmaktadır.[65] İbn Murtazâ da *el-Münye*'de Gaylân'ı dördüncü tabakaya yerleştirmiştir. O, Gaylân ve Vâsıl'ı aynı ilmî/düşünsel okula dâhil etmekte ve her ikisinin Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye'ye (ö. 100/718 [?]) öğrencilik yaptığını söylemektedir. İbn Murtazâ'nın aktarımından hareketle Vâsıl, i'tizalin (fikrî) kaynağını oluşturan düşünceyi Medine'de Ehl-i Beyt ailesinden edinmiştir.[66]

---

60 Sadr, *Te'sisu's-Şia*, 350.

61 Ca'fer el-Muhâcir, *et-Tarihu's-Sırriyyu li'l-İmame*, (Beyrut: Merkezü'l-Hadarati li't-Tenmiyeti'l-Fikri'l-İslamî, 2015), 163.

62 Ka'bî, *Makâlat (Fadlu'l-İ'tizal içerisinde)*, 75.

63 Ahmed, *Mefhumu'l Adl*, 16.

64 Ebu Muzaffer el-İsferayânî, *et-Tebsîr fi'd-dîn*, thk. Kemal Yusuf el-Hût, (Beyrut: Alemu'l-Kutub, 1983), 67.

65 Ebü'l-Hüseyn Abdürrahîm b. Muhammed b. Osmân el-Hayyât, *el-İntisâr ve'r-red ale ibni'r-Ravendî'l-mülhid*, thk. H. S. Nyberg, (Beyrut: Mektebetü't-Dâri-Arabiyye li'l-Küttâb, 1993), 127.

66 İbn Murtazâ, *el-Münye ve'l-emel*, 30.

Bu konuda farklı bir görüş de İbn Dureyd'e (ö. 321/933) aittir. O, *el-İştikâk* adlı eserinde i'tizal ismi ve doğuşuyla ilgili Âmir b. Abdillah b. Abdilkays (ö. 55/675) adında bir şahsa işaret etmektedir. Onun hakkında: "Müslümanların en hayırlılarındandır ve tevhid konusunda çokça sözleri vardır. Ayrıca o, Hasan'ın halkasından i'tizal etmiş ve böylece Mu'tezile olarak isimlendirilmiştir" ifadesine yer vermektedir.[67] Bu görüşe reddiye olarak Reşid Hayyûn, İbn Abdilkays'ın fikrî ve siyasî bir mezhep oluşturacak düzeyde entelektüel bir kimliğe sahip olmadığını belirtir. Onun Ebu Musa el-Eş'arî'nin yanında Kur'an kıraati eğitimi aldığını, sıkı bir uzlet ve zühd ehli olduğunu ve Basra'nın sekiz zahidinden biri olarak tanındığını söyler. Hayyûn, İbn Dureyd'in Mu'tezile'nin kurucusu olarak bu şahsa işaret etmesini bu nedenle tutarlı bulmaz. Bu iddiasına gerekçe olarak da isimlerin karışmış olduğunu, kitabın nüshasını çıkaran şahsın Amr b. Ubeyd yerine Amir b. Abdullah yazıp daha sonra İbn Abdilkays olarak ifade ettiğini bir ihtimal olarak zikreder. Yine de o, bu çıkarımı çok da güvenilir bulmaz. Çünkü İbn Dureyd'in *İştikâk*'ında Arap ırkı dışında kimseye (mevalî) yer verilmediğini Amr b. Ubeyd'in ise mevaliden olduğunu özellikle belirtir.[68]

Mu'tezilî bilgin Kâdı Abdulcebbar ise Vâsıl ile Amr arasında büyük günah işleyen kimsenin ismi ve hükmü konusunda gerçekleşen bir münazara sonucunda Amr'ın kendi görüşünden vazgeçerek Vâsıl'ın görüşünü kabul ettiği ve bu olayın Mu'tezile olarak isimlendirildiğini nakleder. Ona göre ehli adlin Mu'tezile lakabını almasının kaynağı bu hadisedir.[69] Buna göre Kâdı Abdulcebbar *Şerh'te,* Hasan Basrî'nin meclisinden ayrılış hikâyesine yer vermez ve i'tizal isminin Vâsıl ve Amr'a nispet edilerek verildiği kanaatini paylaşır.[70] *Fadlu'l-İ'tizal'*de ise, Hasan Basrî'nin ders halkasında meydana gelen olaydan bahisle, Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd'in büyük günah işleyen kimseyi fâsık olarak isimlendirdikleri sırada; "kâfirdir, münafıktır ve mümindir" diyen diğer görüşlerden uzaklaştıklarını ve bundan dolayı Mu'tezile olarak isimlendirilmiş olabileceklerini söyler. Ayrıca o, Mu'tezile isminin başkaları tarafından verilebileceği gibi kendileri tarafından da verilmiş olabileceğini ve birinci ihtimalin daha yakın olduğunu söyleyerek bu ismin yaygınlık kazanınca onların bir lakabı haline geldiğini belirtir.[71] Şiî âlim Şeyh Müfîd de (ö. 413/1022) bu görüşe katılarak i'tizal ismi-

---

67 Ebu Bekr Muhammed b. Hasen b. Dureyd, *el-İştikâk*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1991), 213-214.

68 Raşîd Hayyûn, *Mu'tezileti'l-Basra ve Bağdat*, (Londra: Dâru'l-Hilme, 1997), 79.

69 Ebü'l-Hasen Kâdı'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman, (Kahire: Mektebetü-Vehbe, 1996), 138.

70 Kâdı Abdulcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 138.

71 Kâdı Abdulcebbâr, *Fazlu'l-İtizâl*, 166; Hulusi Arslan, *Kelâm Tarihi ve Ekolleri*, (Malatya: Protech Matbaa, 2. Baskı, 2018), 116.

ni, Vâsıl'ın el-menzile beyne'l menzileteyn söylemiyle ilişkilendirir. Ona göre Amr'ın da katıldığı el-menzile görüşü neticesinde Hasan Basrî'nin meclisinden ayrılış gerçekleşmiştir. Söz konusu ayrılış nedeniyle de insanlar onları, Mu'tezile olarak isimlendirmiştir. Şeyh Müfîd, bu ana kadar ne bir fırka, ne bir ulema ne de insanlar tarafından Mu'tezile isminin bilindiğini ifade eder.[72]

Ebu Hilâl el-Askerî (ö. 400/1009'dan sonra), Mu'tezilî olarak isimlendirilen ilk ismin Vâsıl olduğunu söyler. Bunun sebebi olarak da Mürcie'nin değerleri hafife alan yaklaşımı ile Haricilerin aşırılıkları karşısında aldığı (itidalî/ircâ) tutuma işaret eder.[73] Zehebî, Vâsıl, Mu'tezile'nin reislerindendir der ve ilk muallim olarak niteler.[74] Safedî (ö. 764/1363), Vâsıl'ı, Mu'tezile'nin reisi, başı, ilki ve en büyüğü olarak tanıtır.[75] Aynı şekilde Seffârinî (h.1118/m.1774), Mu'tezile olarak isimlendirilen ilk şahsın Vasıl olduğunu söyler.[76] Taşköprüzâde (ö. 968/1561) ise Vâsıl'ın i'tizal fikrini, Ebu Hâşim Abdullah b. Muhammed b. Hanefiyye'den aldığını söyler. O, i'tizal düşüncesini ortaya koyan ilk Mu'tezilî olarak Ebu Hâşim ve kardeşi Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye'ye işaret eder. İ'tizal öğretisini ihdas ve icad eden Ebu Hâşim olsa da öne çıkan ve meşhur olanın Vâsıl olduğunu söyler.[77] Diğer taraftan Halebî'den nakille Muhammed b. Hanefiyye'nin oğlu Hasan'ı ilk Mürcie olarak zikreder.[78] Aynı pasaj içerisinde Vâsıl ile birlikte Ma'bed el-Cühenî'nin de Mu'tezile'nin başlangıç ismi olduğunu zikreder.[79] Benzer şekilde Nader, Vâsıl'ın Basra'da insan hürriyetini savunan Ma'bed el-Cühenî ve Allah'ın kadîm sıfatlarını inkâr eden Cehm b. Safvân ile karşılaştığını ve i'tizalin asıllarını Ebu Hâşim ve Ma'bed'den aldığını ileri sürer.[80] Fakat Ma'bed el-Cühenî hicrî 83'te vefat etmiştir. Vâsıl ise söz konusu tarih-

---

72 Muhammed b. Muhammed en-Nu'man Şeyh Müfîd, *Evâilu'l-makâlât*, thk. Şeyh İbrahim el-Ensârî, (Kum: el-Mu'temeru'l-Alemiyyi, h. 1413), 37-38.

73 Askerî, *el-Evâil*, 2/120; Cüşemî, Mürcie'nin adliyye ve cebriyye olmak üzere iki grubundan söz eder. İrcayı kabul edip cebri kabul etmeyenler arasında Said b. Cübeyr, Hammad b. Ebu Süleyman ve Ebu Hanife ile ashabını sayar. Onların mütekellimleri olarak da Muhammed b. Şebîb, Gaylan, Ebû Şemr, Mois b. İmran, Salih Kubbe, er-Rakkaşî, es-Salihi ve el-Halidi'yi zikreder. Bilgi için bk. Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil fi'l-usûl*, 89.

74 Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Târîhu'l-İslam*, thk. Abdüsselam Tedmûrî, (Beyrut: Dâru'l-Küttabi'l-Arabî, 1988), 8/558.

75 Salahaddin Halil, Aybek es-Safedî, *el-Vâfî ve'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnavud-Türkî Mustafa, (Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, 2000), 27/245.

76 Muhammed b. Ahmed es-Seffârinî, *Levâmiu'l-envari'l-behiyye ve sevatiu'l-esrari'l-eseriyye*, (Dımeşk: Müessesetü'l-Hafikayn, 1982), 1/12.

77 Taşköprüzâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-saade ve misbâhu's-ziyade*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1985), 2/145.

78 Taşköprüzâde, *Miftâhu's-Saade*, 2/145.

79 Taşköprüzâde, *Miftâhu's-Saade*, 2/145.

80 Alber Nasrî Nader, *Felsefetü'l-Mu'tezile*, (Bağdat: Matbaatü Dâru Neşri's-Sekâfe,1951), 1/13.

te henüz üç yaşındadır. Dolayısıyla ikisi arasında böyle bir karşılaşma ve etkilenmenin olması imkânsızdır.

Müsteşrik Von Kremer ise Vâsıl'ın yanında farklı şahısların ismine de işaret eder. O, öncelikle Mürcie mezhebi içerisinde Mu'tezile'nin asıllarının şekillendiğini; daha sonra Kaderiyye bünyesinde kaderin reddi inancının da etkisiyle Basra'da Mu'tezile'nin kelamî bir okula dönüştüğünü ifade eder. Bu okulun Basra'da aklî eğilimin öncüleri olan Beşşâr b. Bürd (ö. 167/783-84), Vâsıl b. Ata ve Amr b. Ubeyd tarafından kurulduğunu düşünür.[81] Van Ess, sonraki yüzyıl Mu'tezile kaynaklarını göz önünde bulundurarak Vâsıl'ın, Amr b. Ubeyd'i kendi düşüncesine davet ettiğini söyler ve bu nedenle Vâsıl'ı, Mu'tezile'nin ilki kabul eder. Ancak o, yine de ilk ismin kim olduğuna yönelik bilgilerin şüpheli olduğuna da atıfta bulunur. Çünkü ona göre sadece Mu'tezile ismi, kapalı olan ve tartışılan bir mesele değildir. O, bütünüyle süreçle ilgili ilk rivayetlerin müphem olduğunu düşünmektedir ve klasik kaynaklarda yer alan bilgilerin delalet yönüyle zayıf olduğunu vurgulamaktadır.[82]

İbn Kuteybe (ö. 276/889), *Meârif*'te Vâsıl'a işaret etmeksizin Amr b. Ubeyd'in Hasan Basrî'nin meclisinden i'tizal ettiğini belirtir.[83] Watt, İbn Kuteybe'nin ayrılış hikâyesini bildiğini; fakat Vâsıl b. Ata'yı bilmediği yorumunu yapar. İbn Kuteybe'nin kaynakların azlığı nedeniyle Mu'tezile hakkında kesin yargılamalardan kaçındığını ve kısmi bilgi vermekle yetindiğini düşünür. Hatta onun, Ebu'l-Hüzeyl (ö. 227/841), Nazzam (ö. 231/845) ve Sümâme'den (ö. 213/828) söz ettiği halde onlara kaderî listede yer vermediğini ve Mu'tezile olarak onlardan bahsetmediğini belirtir.[84] Buradan hareketle Amr b. Ubeyd'i, Mu'tezile'nin ilk reisi kabul eden, mahlûk hakkında konuşan kimselerin ilki olduğunu iddia eden ve Hasan el-Basrî'nin meclisinden ilk ayrılan kimsenin Amr olduğuna işaret eden bilgiler de kaynak-

---

81 Nallino, *Buhûs fi'l-Mu'tezile ve halku'l-kur'an*, 20; Abdurrahman Bedevî, *et-Turâsu'l-yunaniyyi fi'l-hadarati'l-islamiyye*, (Kahire: Mektebetün-Nahzati'l-Mısrıyye, 1940), 177.

82 Josef Van Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra. Eine Geschichte des religiösen Denkens im frühen Islam (Theology and Society in the Second and Third Centuries of the Hijra: A History of Religious Thought in Early Islam),* Almanca'dan İngilizce'ye çev. John O'Kane, (Leiden: Brill, 2017), 2/269.

83 Ebû Muhammed Abdullāh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Meârif*, thk. Servet Ukkaşe, (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), 483; Mu'tezilî kaynaklar genellikle Vâsıl b. Ata'yı kurucu lider olarak görme eğiliminde iken Sünnî kaynaklar, Amr b. Ubeyd'i fırkanın kurucusu olarak tanıtmaya gayret etmişlerdir. Bilgi için bk. Sabine Schmidtke, *The Oxford Handbook of Islamic Theology (Başlangıçtan Günümüze İslam Kelamı)*, Ed. Sabine Schmidtke, çev. Orhan Şener Koloğlu-Ulvi Murat Kılavuz-Salih Çift, (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 193.

84 Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 149.

larda yer almıştır.[85] Bu bağlamda Ebu Hatim er-Râzî (ö. 322/933-34), i'tizal lakabı ile ilk kez adlandırılan ve kaderi inkâr görüşüyle öne çıkan şahsın Amr b. Ubeyd olduğunu düşünmektedir. Amr'ın Hasan Basrî vefat edince onun meclisinden ayrılarak bağımsız bir ilim meclisi kurması neticesinde bu lakabı aldığını söyler. O, Amr b. Ubeyd'in kader görüşüyle meşhur olduğunu daha sonra kaderi reddeden herkesin i'tizal lakabıyla anıldığını zikreder.[86] Râzî bu ifadesiyle çelişen bir bilgi daha aktarır. Hz. Ali'nin hilafeti döneminde ondan ayrılan bir grubun i'tizalin adı olduğunu söyler.[87]

Zehebî de *Mizânu'l-İ'tidâli*'nde Amr b. Ubeyd ve taraftarlarının Hasan Basrî'nin meclisinden ayrılması sebebiyle Mu'tezile olarak isimlendirildiklerini söyler.[88] Fakat bir sayfa sonra i'tizal hakkında konuşan ilk kimsenin Vâsıl olduğunu, Amr'ın daha sonra onun görüşüne katıldığını söyleyerek çelişik iki farklı bilgi verir.[89] Hatib el-Bağdâdî (ö. 463/1071), *Tarihu-Bağdad*'da Vâsıl'ın, Amr b. Ubeyd'i selefî görüşten vazgeçirdiğini söyler ve Hasan Basrî'nin meclisinden i'tizal eden ilk kişi olarak Amr b. Ubeyd'e işaret eder.[90] Aynı lafızlarla benzer düşünceyi Zehebî, *Tehzibu Tehzîb*'inde nakleder. Ancak her iki eserde büyük günah ve el-menziletü beyne'l-menzileye yönelik bir ima söz konusu değildir. Vâsıl'ın kaderi inkâr eden görüşüne Amr'ın olumlu karşılık verdiği akabinde i'tizalin Amr tarafından gerçekleştirildiği aktarılır.[91] İlk i'tizal edenin kim olduğu tartışmasının dışına çıkarak görüş bildiren bilgin, Fahreddin er-Râzî'dir. Ona göre el-menziletü beyne'l menzileteyn görüşünü ileri sürüp Hasan Basrî'nin meclisinden ayrılan iki kişi Vâsıl ve Amr'dır. Her ikisi görüşlerini belirttikten sonra Hasan Basrî'nin ders halkasından ayrılmış bu duruma şahit olan insanlar da onları Mu'tezile olarak isimlendirmiştir.[92]

Mu'tezile isminin doğuşunda öne çıkan şahıslardan birisi de Katâde b. Diâme es-Sedûsî el-Basrî'dir. O, Basra'nın önemli isimlerinden biridir. Rivayetlerde Vâsıl'ın adı zikredilmeksizin Katâde ile Amr b. Ubeyd arasında yaşanan bir ihtilaf neticesinde i'tizalin başladığı ifade edilmiştir. Buna göre

---

85 Ebu İshak İbrahim b. Ali el-Hasrî el-Kayravâni, *Zahru'l-adâb ve semeru'l-elbâb*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, (Beyrut: Dâru'l-Cil, ts.), 143.

86 Ebu Hatim er-Râzî, *Kitabu'z-zîne*, thk. Saîd el-Gânimî, (Beyrut: 2015), 1/508.

87 Ebu Hatim er-Râzî, *Kitabu'z-zîne*, 1/508.

88 Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Mizanu'l-i'tidal ve nakdi'r-ricâl*, thk. Muhammed Berekât,(Dımeşk: Dâru'r-Risâleti'l-Alemiyye, 2009), 3/278.

89 Zehebî, *Mizanu'l-İ'tidal*, 3/279.

90 Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Tarîhu-Bağdat*, thk. Beşşar A. Ma'ruf, (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001), 14/177.

91 Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Tehzîbu't-tehzîb*, thk. Mus'ad Kamil vd., (Kahire: el-Fâruku'l-Hadîse li't-Tabakâti ve'n-Neşri, 2003), 7/177.

92 Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn er-Râzî, *İ'tikâdât fıraku'l-müslimin ve'l-müşrikin*, thk. Ali Sami en-Neşşâr, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1982), 39.

Hasan Basrî'nin vefatının ardından Katâde ve Amr b. Ubeyd, meclisin iki yeni (potansiyel) lideri olmuştur. Aralarında bir husumet meydana gelince Amr, Katâde'nin meclisinden ayrılmış ve etrafında Hasan el-Basrî'nin taraftarlarından bir grup oluşmuştur. Katâde meclise geldiğinde Amr'ı ve etrafında kümelenen kimseleri kastederek, "Bu Mu'tezile'nin yapmak istediği nedir", ifadesini kullanmış ve adlandırma bu şekilde gerçekleşmiştir.[93] Dolayısıyla i'tizal, Amr ile başlamış Katâde de hareketin adını koymuştur. Raşîd Hayyûn, Katâde'nin kullanmış olduğu i'tizal lafzını Hasan Basrî'den öğrenmiş olabileceğini düşünmektedir. Onun, Hasan Basrî'nin, "Vâsıl bizden ayrıldı" sözünü işittiğini ve Amr ile yaşadığı liderlik mücadelesinde bu sözü tekrar dile getirdiğini belirtir.[94] Buna göre Katâde, önceden teşekkül etmiş i'tizal hareketini, Amr b. Ubeyd ile olan liderlik mücadelesinde gündeme getirerek i'tizalin olumsuz anlamından faydalanmak istemiştir. Bu da i'tizal isminin benzer olgu ve hareketlere nispet edildiğini göstermektedir.

Benzer şekilde Makrîzî (ö. 845/1442), tarihsel olarak i'tizal adının Hasan Basrî'den sonra verildiği görüşünde bulunur. Buna göre Hasan Basrî ölünce onun yerine Katâde geçmiş, Amr ve beraberindeki bir topluluk Kâtâde'den ayrılınca bu kimseleri Mu'tezile olarak isimlendirmiştir.[95] Dikkat edildiği üzere bu rivayette, Vâsıl'ın Mu'tezile'nin başlangıç sürecindeki rolü kaybolmaktadır. Ayrıca Katâde'nin meclise gelip yanlışlıkla oturduğu halkayı kötülemesi dikkat çekicidir. Bir bakıma Mu'tezile halkası negatif kimlikle, kaos ve kutuplaşmanın odağı olarak gösterilmiştir. Bu şekilde herkesin kaçındığı bir oluşum imajı da verilmiştir. Katâde görme engelli olduğu halde bir rehbere ihtiyacı duymaksızın Basra'yı gezebilen bir şahıs iken rivayette meclisten bi-haber olması da oldukça tuhaftır. Açıkçası rivayete gizem katmak, dramatize etmek, duygusal tepkiyi pekiştirmek ve ortak akıldan ayrılış tecrübesine işaret etmek için böyle bir olaya yer verildiği akla gelmektedir. Diğer bir önemli bir nokta ise genel itibarıyla fırak yazarları, i'tizal hareketini başlatan kişinin Vâsıl olduğunu söylediklerinde mecliste sorulan soru, el-menzile görüşü veya kovulma hadisesiyle bir bağıntı kurarlarken; Amr b. Ubeyd'in zikredildiği yerlerde el-menzile veya büyük günah ifadelerine pek yer vermemektedirler. Hatta bu rivayete göndermede bulunan İbn Kuteybe, Amr b. Ubeyd'in Hasan Basrî'nin meclisinden

---

93 Cüşemî, *Uyûnu'l-mesâil fi'l-usûl*, 93; Şerif Murtazâ, *el-Emâli,* 1/167; Şerif Murtazâ, *Tefsiru-Şerif Murtazâ,* 3/137; Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yan ve enbâuz-zamân*, thk. İhsan Abbas, (Beyrut: Dâru Sâder, 1972), 6/ 8; Taşköprüzâde, *Miftahu's-saade*, 2/144; Takıyuddin Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *el-Hıtatu'l-Makrizî*, thk. Muhammed Zinehum-Mediha eş-Şarkâvî, (Kahire: Mektebetü-Medbûli, 1997), 3/395.

94 Hayyûn, *Mu'tezileti'l-Basra ve Bağdat*, 80.

95 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yan*, 6/8; Makrîzî, *el-Hitât*, 3/395.

i'tizal etmesine herhangi bir gerekçe zikretmeksizin yer vermektedir.[96] Öyleyse Katâde, Vâsıl ile Hasan Basrî arasındaki diyaloğu bilmektedir ve benzer bir olayda Basrî'nin tepkisini yansıtmıştır. Bu durumda i'tizalin olumsuz imajı Ehl-i Sünnet nazarında değerli bir muhaddis olan Katâde gibi önemli bir şahısla ilişkilendirilerek pekiştirilmek istenmiştir.

Sonuçta i'tizalin başlangıç ismi üzerinde birbirinden farklı görüşler mevcuttur. Bunda da mezhebî taassubun etkisi çok fazla hissedilmektedir. Mu'tezile ve Şia/Zeydiyye açısından Vâsıl, bir geleneğin devamını sağlayan ilk ihyâcı iken; Sünnî düşüncede veya Mu'tezile karşıtlığıyla öne çıkmış şahıslarda ya haktan ayrılışın sembolü olarak tanıtılmakta ya da kendisinden önce olumsuz bir figürle ilişkilendirilmekte veyahut da önemli bir şahsın olumsuz tavrıyla ilgisi kurulmaktadır. Ancak özellikle bilinmelidir ki, i'tizal, tek bir ferdin tesadüfen başlattığı bir hareket değildir. Öğreti şeması, muhtelif kültür ve fikirlerden, ekümenik yapıdan, şehrin akademik düzeyinden ve tarihsel olgulardan müteşekkil bir düşünce hareketidir.

5. 'Siyasî ve Kelamî İ'tizal' Ayrımı Bağlamında İhtilaf

İ'tizal kelimesi, bir düşünce, inanç, durum, olay veya oluşumdan ayrılışı ifade eden genel bir kavramdır. Bu nedenle de tarihî süreçte ilk olarak, öğretisel ve mezhebî kimliğinden soyutlanmış formuyla politik bir reaksiyona tekabül eden bir lafızdır. Mu'tezile ismi ise kelamî-felsefî bir hareketin tecrübî, birikimli ve etkileşimli entelektüel zeminini ifade eden bir kavramdır. Bu sebeple Mu'tezile hakkında inceleme yaparken en önemli husus, tarihsel koşulları, dinî, sosyo-siyasî ve kültürel olguları göz önünde bulundurmanın kaçınılmaz olmasıdır. Çünkü tarih içerisinde i'tizal kavramına yüklenilen anlamların teo-politik ve sosyo-kültürel atmosferden bağımsız anlaşılması mümkün değildir. Burada dikkat çekici olan soru şu olmalıdır: İ'tizal, bir isim benzerliği midir yoksa bir kavramın düşünce ve misyon boyutuyla devamı mıdır? İ'tizalin kaynağına ilişkin birbirinden farklı düşüncelere işaret etmemiz esasında bu sorunun cevabını arayışımızın da bir gerekçesidir. Bu açıdan Mu'tezile'yi, tarihî süreçte kavramın (i'tizal) taşıdığı anlamları dikkate alarak siyasî ve kelamî i'tizal şeklinde bir ayrıma tabi tutmak daha ma'kul bir yaklaşımdır. Buna göre hicrî birinci yüzyılda Müslüman coğrafyada yaşananlara tarafsız kalanlar ile Vâsıl'ın i'tizali arasında isim benzerliğinden öte bir anlam söz konusu değildir. Her iki hareketin koşullarını dikkate aldığımızda fikrî düzeyde de epistemik bir ilişki yoktur. Yani ilk yüzyılda görülen tarafsızlık eğilimi (Huleysiyye), Mu'tezile okulunun fikrî kaynağını veya teorik olarak felsefi alt yapısını oluşturmuş değildir.[97]

---

[96] İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 483.

[97] Belbe', *Edebü'l-Mu'tezile*, 104; Mahmud Muhammed Zebâde, "Vâsıl b. Ata", *Mecelletü'l-Ezher* 28/1 (Kahire, 1956), 36.

Siyasî i'tizal söylemini ilk dile getiren fırak yazarı Nevbahtî'dir. Nevbahtî, Hz. Osman'ın katledilmesi akabinde insanların Hz. Ali'ye biat ettiğini bunun sonucunda üç farklı zümrenin oluştuğunu söyler. Bunlardan ilki, Hz. Ali'yi destekleyenlerdir. İkinci grup, Sa'd b. Ebî Vakkas (ö. 55/675), Abdullah b. Ömer (ö. 73/693), Muhammed b. Mesleme el-Ensârî (ö. 43/663), Üsâme b. Zeyd b. Hârise (ö. 54/674) gibi taraflardan birinin yanında yer almaktan kaçınan şüphecilerdir. Nevbahtî bir parantez açarak bu grubun sonsuza kadar Mu'tezile olarak isimlendirildiğini söyler ve tabiî olarak Vâsıl'ın i'tizalini de bu olguya bağlamış olur. Sonuncusu da Hz. Ali'ye muhalif olan taraftır. Onun tasnifine göre fitne dönemi Mu'tezilesi, kelamî Mu'tezile'nin öncüsü olmaktadır.[98] Bu bakımdan o, i'tizal hareketinin diğer mezhepler gibi siyasî bir oluşum olarak doğduğunu düşünmektedir. Elbette iç savaşın zorunlu kıldığı sorunlara karşı takınılan fikrî tutumlar mezheplerin teşekkülüne etki etmiştir. Ancak Mu'tezile'nin teolojik ve politik söylemleri içerisinde siyasî i'tizalin köken olduğuna delil olabilecek net bilgiler yoktur. Daha doğrusu fitne dönemi siyasî tarafsızlık eğiliminin yetmiş yıl sonraki rasyonel eğilime yapabileceği (öğretisel) etki düzeyi tartışılması gereken bir konudur. Diğer taraftan ilkesel olarak da Mu'tezile ile siyasî i'tizal arasında önemli bir ayrım vardır. Mu'tezile, emr-i bi'l-ma'ruf nehyi ani'l-münker ilkesinin pratik değerini vacip statüsünde görmektedir. Siyasî i'tizal ise fitne dönemi hadiselerinde tarafsız kalmayı ve tevakkuf halini tercih etmiştir. Bu ise ilkenin muhtevasıyla çelişik bir tutumdur.[99] Bununla birlikte Mu'tezile'nin tabaka silsilesini zikreden yazarlar, siyasî i'tizalin fâilleri olarak gösterilen şahısların isimlerini herhangi bir tabaka içerisinde dile getirmiş değillerdir.[100] Üstelik Nevbahtî'nin tarafsız kalan şahısları Mu'tezile'nin ilkleri olarak sunmasına karşı Ka'bî, Hz. Ali'ye olan derin muhabbetinin de etkisiyle karşı çıkmıştır. O, Mu'tezile'nin, Hz. Ali'yi yalnız bırakan veya savaşta karşısında yer alan herkesin tövbe etmedikçe temize çıkamayacağı iddiasını vurgulamıştır.[101] Böylece Ka'bî, Nevbahtî'nin kurmaya çalıştığı söz konusu ilgiyi/bağı reddederek Mu'tezile'yi tarihî bir ithamdan korumaya çalışmıştır.

Malâtî, her ne kadar husumet içerisinde olsa da Mu'tezile'yi, kelamın üstatları, muhaliflere karşı cedel, temyîz (ayırt edici bilinç), nazar (akıl yürütme), istinbat (çıkarım), ve delil sahibi olanlar, aklî ve dinî bilgiyi ayı-

---

98 Nevbahtî, *Fıraku'ş-Şia*, 34; Subhî, *Fî-ilmi'l-kelâm-Mu'tezile*, 110; Ali eş-Şabî vd., *el-Mu'tezile beyne'l-fikri ve'l-amel*, 22; Schmidtke, *The Oxford Handbook of Islamic Theology (Başlangıçtan Günümüze İslam Kelamı)*, 195.

99 Avvâd b. Abdulah el-Mu'tık, *el-Mu'tezile ve usûluhümü'l-hamse*, (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2001), 19-20.

100 Açıklama için bk. İbn Murtazâ, *el-Münye ve'l-emel*, 17-20.

101 Fuad Seyyid, *Fadlu'l-i'tizâl (Mukaddime)*, 13-14.

ranlar ve muhaliflerle münazarada insaflı ve âdil davranan kimseler olarak tanıtır. O, sözünü ettiği kimseleri Hasan b. Ali, Muâviye'ye biat edince evlerine ve mescitlere çekilerek ilim ve ibadetle meşgul olan zühd ehli olarak tanıtmaktadır.[102] Açıkçası Malâtî, fitne dönemi i'tizali ile Vâsıl'ın Mu'tezilesi arasında bir ayrım gözetmeyerek her ikisini tek bir fırka olarak görmektedir.[103] Ancak siyasî ve kelamî i'tizal arasında organik ve öğretisel bir ilişkiden ziyade isim benzerliği olduğunu başta ifade etmiştik. Çünkü her iki i'tizal hareketinin içerisinde bulunduğu tecrübe, olgu, gaye, fikir ve diğer saikler birbirinden farklıdır. Bu nedenle siyasî bir tavır olarak görülen i'tizal hareketi ile düşünce/fikir hareketi arasında bir bağıntı lâfzî bir benzerlikten öteye geçmiş değildir. İki olgu arasında kurulabilecek bağıntı, iç savaş yıllarında siyasî aktörlerin işlediği ve sebep olduğu günahlara akîdevî bir zemin arama gayesi ile sınırlanabilir. Vâsıl'ın gerçekleştirmek istediği de -tarihi tecrübe ile yüzleşme gayesini göz ardı etmeksizin- şahısların tartışıldığı bir kısırdöngüden sıyrılıp düşünce ve ilke aşamasına geçmektir. Mantıksal olarak kâfir ve mü'min iki zıt kimliğin bir araya gelemeyeceği ve hatanın kime ait olduğunu tespit etmenin zor olduğu durumlarda fâili küfür dairesine almayıp mümin dairesinden çıkarmayan orta (menzile) bir konum olarak, isyan eden mümin (fâsık) kimliğini tespit ve teklif etmiştir.[104]

Nevbahtî ve Mâlâtî'nin siyaseten tarafsız olan zühd ve takva ehli bir grubun Mu'tezile olarak adlandırıldığı düşüncesine müsteşrikler de katılmıştır. Bunlardan Goldziher'e göre Mu'tezile mistik bir eğilimin neticesinde doğmuştur. O, insanlardan ayrılarak fikirlerini şüphelerle destekleyen kimseleri zahitler olarak tanıtmaktadır. Goldziher, zühd hareketini Mu'tezile'ye kaynaklık eden temel anlayış olarak görmektedir.[105] Ona göre i'tizal, "inzivaya çekilen" anlamına gelen 'ferisî' kelimesinin Arapça'ya 'Mu'tezilî' olarak çevrilmesinden doğmuştur. Ayrıca ilk Mu'tezililer arasında kabul edilen Vâsıl ve Amr'ın ibadet ve zühde aşırı meyilli olduklarına dair aktarılan rivayetler de bu duruma kanıt oluşturmaktadır.[106] Nallino ise bu düşünceye kaynaklık edecek bir delilin bulunmadığını vurgulayarak i'tizalin gerçekleştiği vasatta zühdün, genel toplumsal tutum olduğunu hatta Hasan Basri'nin de zühd ve takva ile meşhur biri olduğunu zikretmektedir. Bu ba-

---

102 Malâtî, *et-Tenbih*, 35-36.

103 Ali eş-Şabî vd., *el-Mu'tezile beyne'l-fikri ve'l-amel*, 23.

104 Zeki Necîb Mahfûz *el-Ma'kul ve'l-lâ-ma'kul fi-turâsine'l-fikriyyi*, (Beyrut: Dâru'l-Meşrîk, ts.), 68.

105 Nallino, *Buhûs fi'l-Mu'tezile ve halku'l-kur'an*, 21-22.

106 Ignaz Goldziher, *Le Dogme et-La Loi De L'Islam* (*İslam'da Fıkıh ve Akâid*), çev. İlhan Başgöz (Ankara: Ardıç Yayınları, 2004), 115-116; Ayrıca bk. Abdülhamid, *İslam'da İtikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları*, 98-99.

kımdan Nallino, Mu'tezile'nin teşekkülünü, mistik/amelî bir faaliyetten çok, hukukî-itikâdî bir meselenin tezahürü olarak görme eğilimindedir.[107]

Görüldüğü kadarıyla Goldziher, bu yaklaşımıyla kavrama, Nevbahtî ve Malâtî'den daha genel bir anlam yükler. Buna göre Mu'tezile, zâhid ve âbid kelimelerinin karşılığı olarak kullanılmış bir kavramdır. İlk Mu'tezilî şahıslar da insanlardan ayrılarak takva ve zühd hayatı içerisinde mistik bir süreç geçirmişlerdir. Buna dair Goldziher, Vâsıl'ın gece namazı kıldığı ve muhalife delil olacak ayetleri kaydettiği, Amr'ın kırk defa yürüyerek hacca gittiği vb. örneklere atıfta bulunur. Böylece Mu'tezile'nin bir zühd hareketi olduğunu ispatlamaya çalışır.[108] Ancak kelam ve fırak kitapları incelendiğinde zühd hareketi ile kelamî i'tizal arasında ontolojik veya epistemik bir ilişkiye değinen çok nadirdir. Mu'tezile'nin ilk mümessillerinin zühd ve takva sahibi olması ise dinî bir tavır olduğu kadar aynı zamanda sosyo-siyasî arenada (fikrî) tepkisellik halidir. Nitekim Goldziher'in bu yorumu katı bir hamaset olarak yorumlanmış; hatta Margoliouth bu düşünceyi şiddetle reddederek i'tizalin, yalnızca Hasan Basri'nin meclisini terk edenler anlamıyla irade hürriyetine inananların adı olduğunu söylemiştir.[109] Dolayısıyla Vâsıl'ın i'tizalinden önce, aklî/felsefî anlamıyla i'tizal kavramının bilindiğini veya kullanıldığını söylemek zordur. Vâsıl'dan önce Mu'tezile'nin değer ve düşünce sistemi, kelamî/cedelî bir yöntem üzere biliniyor da değildir. Elbette Vâsıl, kendisinden önceki mevcut ilmî birikim ve tecrübe ile karşılaşmıştı. Ma'bed'in, Ca'd b. Dirhem'in, Cehm'in görüşlerinden haberdardı. Belki de o, tarihî tecrübe ve fikrî birikimden istifade ederek Havâric ve Mürcie gibi bir ekol oluşturma gayreti içerisindeydi. Zira Bağdâdî, Şehristânî ve benzeri görüşte olanların, Mu'tezile'nin tarihsel kimliğini Basra ve Ehvaz'da ortaya çıkan Ezârika fitnesinin sonrasıyla ilişkilendirmeleri bir bakıma bunun göstergesidir. Buna göre de Mu'tezile, siyasî reaksiyonun uzantısı bir oluşum değil, büyük günah işleyenin itikâdî ismi ve buna bağlı hükme ilişkin ahlakî-hukukî bir meselede ortaya attığı düşünceyle teşekkülü gerçekleşen bir ekoldür.[110]

Nallino da Nevbahtî gibi hicrî 35'te Hz. Osman'ın katlinden sonra yaşanan sürecin bir parçası olan siyasî i'tizal ile Vâsıl ve Amr tarafından ortaya çıkarılan i'tizal arasında bir bağıntı kurmaya çalışır. Ona göre te-

---

[107] Nallino, *Buhûs fi'l-Mu'tezile ve halku'l-kur'an*, 22-23; Abdülhamid, *İslam'da İtikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları*, 99.

[108] Goldziher, *Le Dogme et-La Loi De L'Islam (İslam'da Fıkıh ve Akâid*), 115-116.

[109] Nallino, *Buhûs fi'l-Mu'tezile ve halku'l-kur'an*, 22.

[110] Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırâk*, thk. Muhammed Usman el-Huşt, (Kahire: Mektebetü-İbn Sinâ, 1988), 108; Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, el-*Milel ve'n-nihal (İslam Mezhepleri*), çev. Mustafa Öz (İstanbul Ensar Neşriyat, 2005), 61.

zahür eden bu i'tizal hareketi, siyasî Mu'tezile'nin düşünce ve kelam alanındaki bir uzanımıdır.[111] Buradan hareketle Nallino, amelî-siyasî Mu'tezile'nin nazarî pratikteki sürekliliğinin, Vâsıl ve tabileri aracılığıyla gerçekleştiğini düşünmektedir.[112] Dolayısıyla onun düşüncesinde Vâsıl, Mu'tezilî olarak isimlendirilen ilk kişi değildir. Bu açıdan Mu'tezile olarak zikredilen isimlerin kaynağı, fitne döneminde yaşanan politik tarafsızlığın bir uzantısıdır. Nazarî/kelâmî i'tizalin sebebi gösterilen el-menzile söylemi ise fitne olaylarında adı geçen önemli şahısların dinî-hukukî konumlarının tespitidir. Diğer taraftan Nallino: Vâsıl b. Ata, el-menzile beyne'l menzileteyn teorisi ile Ehl-i Sünnet (Mürcie) ile Havâric arasında orta bir konumu benimsemiştir, görüşüne yer verir. Mu'tezile, sadece Ehl-i Sünnet'in mümin; Hâricîler'in kâfir görüşünü terk etmiştir. Bu nedenle onlar, yeni bir meclis oluşturdukları için bu ismi almış değildir. Esasında herhangi bir görüş belirtmeyip tarafsız kalmaları neticesinde kendilerine bu ismi vermişlerdir. Daha doğrusu Ehl-i Sünnet'in görüşünü terk etmeleri bu ismin tabîi nedeni olmuştur. Dolayısıyla i'tizal, kendilerine nispet ettikleri bir isim olduğundan fırak ve tarih yazarlarının anlattıkları (ayrılış) olay ile ilişkisi mantıklı değildir. Nallino, Vâsıl'ın hareketini, fitne döneminde siyaset ve din adamlarının tarafında yer almayıp tarafsız bir tutum sergileyen kişilere benzetmektedir.[113] Ancak o, bu tarafsızlık eğilimini, statik bir tavır olarak da nitelememektedir. Ona göre bu eğilim, mevcut uç yaklaşımlardan ayrılışı sembolize eden, teorik ve pratik zemini olan dinamik bir süreçtir. Fakat yine de Nallino ve Goldziher, Malâtî ve Nevbahtî'nin söylemlerini tekrarlamaktan öteye geçememişlerdir. En azından her iki görüşü cem edip ortak bir çıkarım yapmışlardır. Dikkat edildiği üzere Nallino'nun siyasî i'tizali ile Goldzher'in zühd i'tizali, Malâtî tarafından bir arada zikredilmiştir.

Steiner de Mu'tezile'nin ilk ortaya çıkışı itibariyle cumhurun görüşünden ayrılanların adı olduğunu, hicrî ikinci yüzyıldan sonra da özel bir ekolün ismine dönüştüğünü ifade eder. Bütün bu verilerden hareketle Mu'tezile Okulu, aniden ortaya çıkmış bir oluşum değildir. Mutlak kaderciliği inkâr eden grupların attığı ilk adımın aşama aşama ilkelerden kurulu aklî-felsefî bir hareketi meydana getirmesidir.[114] Ahmed Emin ise bu kelimenin, İslam'ın ilk dönemlerinde tartışma, ayrışma, çekişme ve savaş gibi fikrî ve amelî bir pozisyonda yer almak istemeyen ve tarafsız kalmayı tercih eden kimseleri betimleyen meşhur bir kullanım olduğunu düşünür. Cemel Vakası'nda Ali veya Aişe tarafında yer almayan; Sıffın Savaşı'nda Ali ile

---

111 Fuad Seyyid, *Fadlu'l-i'tizâl (Mukaddime)*, 14-15.

112 Muhammed Ammâra, *el-İslam ve felsefetü'l-hükm*, (Kahire: Dâru'ş-Şurûk, 1989), 167.

113 Bedevî, *et-Turâsu'l-yunaniyyi fi'l-hadarati'l-islamiyye*, 181-184.

114 Bedevî, *et-Turâsu'l-yunaniyyi fi'l-hadarati'l-islamiyye*, 176.

Muâviye hakkında tarafsız kalanlar, i'tizalî tutumun örneğini oluşturmuştur. Emin, buradan hareketle iki çıkarımda bulunmaktadır. İlk olarak daha 100'lü yıllarda Hasan Basrî'nin medresesinden önce bu adla isimlendirilen özel bir grup vardır. Bu durumda ismin, Vâsıl b. Ata ve Amr b. Ubeyd'in yeni okuluna verilmesi türedi bir adlandırma değil kadim bir söylemin ihyasıdır. İkinci olarak da bu isim, Cemel Vakası'na katılmayan ve Sıffın Savaşı'nda tarafsız kalanların adıdır. Siyasî problemlerin üretimi olan her iki olay, hilafetin ve otoritenin elde edilmesine yönelik girişimlerdir. Bu da sosyo-siyasî bir kamplaşmada tarafsız tutumu ifade etmektedir.[115] Bedevî de Ali ve Muâviye arasında yaşanan iç savaşta Mu'tezile isminin siyasî bir söylem olarak doğduğunu söyler. Bu oluşum, önce Ali ve Muâviye daha sonra da Ali soyu ile Emevî halifelerinin siyasî çekişmelerinde tarafsız bir tutum sergileyenlerin adı olmuştur. Ancak bu isimlendirme de zaman açısından oldukça sınırlıdır. Bedevî, zamanla Mu'tezile başta olmak üzere Ehl-i Sünnet ve cemaatten ayrılanların genel ismi olduğunu ve hatta Mu'tezile

---

[115] Ahmed Emin, *Fecru'l-İslam*, (Kahire: Matbaatü'l-İ'timad, 1914), 330-331; Ahmed Emîn, i'tizalin kökeni hakkında farklı görüşlere de yer verir. Bunlardan en ilginci ise Mu'tezile ile Yahudî bir mezhep arasında kurulan ilişkidir. O, Makrîzî'ye atıfla Mu'tezile isminin veriliş nedeni olarak bu kurguya değinir. Emin, Arap Yarımadası'nda o zamana kadar varlığını sürdüren Yahudî kabilelerinden Feruşîm (cemaatten ayrılanlar) adında bir topluluğun varlığına işaret eder. Bu kabile isminin Mu'tezile anlamına geldiğini söyler. Feruşîm adının modern lügatlerde de anlamının bilindiğini ve Mu'tezile kelimesi ile benzer bir içeriğe sahip olduğunu vurgular. Ancak öncesinde Yahudî bilginler tarafından Tevrat'ta anlamının açıklandığından söz eder. Bu topluluğun kader hakkında görüşleri olduğunu ve bütün fiillerin Allah tarafından yaratılmadığı düşüncesinde olduklarını zikreder. Emin, Yahudi iken Müslüman olan bu kabileye ait ismin, Mu'tezile'ye ad olarak verilmesini imkân dâhilinde görür. Her iki fırkanın benzer görüşlere sahip olması bir bakıma onu böyle bir kanıya sevk etmiştir. Ancak Ahmed Emin'in ileri sürdüğü bu görüşlere herhangi bir fırak kitabı işaret etmiş değildir. Bunun tamamıyla bir faraziye olduğu söylenebilir ve Yahudî bir topluluğun görüşlerine nispetle Mu'tezile'nin kökenini izah etmek tutarlı değildir. Bunun dışında Emin, Amr b. Ubeyd ve ashabının Hasan Basrî'den ayrılması neticesinde Vehb b. Münebbih tarafından Mu'tezile isminin verildiği görüşüne de yer verir. Vehb b. Münebbih, Yahudi iken Müslüman olan birisidir. Yine o, Vehb ve kavmi tarafından Mu'tezile adının verildiği sonucuna Makrîzî'den iktibasla ulaşır. Emîn'in *Fecru'l-İslam*'da yer verdiği bu görüşe de katılmak doğrusu mümkün gözükmemektedir. Özellikle belirtilmelidir ki, Mu'tezile'ye kadar İslam toplumu içerisinde kaderi reddeden düşünceye sahip birçok şahıs ve grup olagelmiştir. Üstelik Mu'tezile'nin teşekkülü ve kendilerine nispet edilen adı almaları için Yahudî bir toplumun varlığına ihtiyaçları da yoktur. Mu'tezile ile Feruşim kavramları anlam itibarıyla ortak olsa da çağın sosyo-siyasî şartları birçok ayrım ve ayrılışın varlığına imkân tanımaktadır. Zira kader, adalet, insan hürriyeti ve büyük günah gibi meseleler gündemi ziyadesiyle meşgul etmektedir. Bu sebeple benzerlikten hareketle Mu'tezile ismini köken olarak Yahudî bir topluma nispet etmek tutarlı değildir. Ayrıca Feruşim adlı kabilenin kader görüşü, Mu'tezile ismine kaynaklık teşkil edebiliyorsa Kaderiyye gibi kaderden söz eden fırkalara nispetle bu adı alması daha uygundur. Ayrıntılı bilgi için bk. Emin, *Fecru'l-İslam*, 345.

tarafından bu ismin bir şekilde yeniden tedavüle sokulduğunu ileri sürmektedir.[116]

Sonuç olarak i'tizalin ilk türü, Müslümanlar arasında yaşanan iç savaşa bir tavır alış olarak (nötr) politik bir duruş iken; Vâsıl ile ilişkisinde siyasî olayların akabinde yaşanan trajedinin itikâdî ve hukukî yönden ahlakî karşılığının tespitidir. Bu açıdan Vâsıl'ın i'tizalî, dinî-hukukî bir temele dayanırken; kriz dönemi i'tizali, dönemsel politik bir karardır.[117] Aralarında isim benzerliği olsa da kelamî i'tizalin düşünce tarihine etkisi daha köklü ve kapsamlıdır.

6. Vâsılıyye İsmi Ekseninde 'İlk Mezhebî Oluşum' Üzerinde İhtilaf

Mu'tezile ekolü tarihi süreçte, şahısların biyografinden oluşan hoca-öğrenci silsilesiyle tabaka; kelamî-felsefî yapısıyla da ekol (medrese) olmak üzere iki kronoloji içerisinde incelenmiştir. Kâdı Abdulcebbar, kronolojik olarak Mu'tezile'yi on tabakaya ayırmış, sonrasında Hâkim el-Cüşemî'nin iki tabaka daha ilavesiyle bu sayı on ikiye çıkarılmıştır. Tabakaların tertibinde zamansal bir dizgi ve tarihsel bir periyot takip edilmiştir. Üstatlar bir tabaka içerisinde yer alırken; sonra gelen tabakada öğrenciler yer almıştır. Ekolleşme yönünde ayrım ise Basra ve Bağdat okulu olmak üzere öğretisel bir tertip içerisinde gerçekleşmiştir. Basra'nın i'tizalin beşiği ve filizinin ekildiği bir yer olduğu kabul edildiğinde kurucu isim Vâsıl b. Ata'dır ve i'tizalin dışa açılmasında da öncü aydınlanmacıdır. Bu doğrultuda hicrî ikinci asrın sonlarında ise Abbasî hilafetinin başkenti Bağdat'ta Mu'tezile'nin çoğulcu düşünce tarzının yansıması olarak Bağdat ekolü, Vâsıl'ın dolaylı öğrencisi Bişr b. el-Mu'temir (ö. 210/825) aracılığıyla tesis edilmiştir.[118] Şiî müelliflerin katkısıyla oluşan Mu'tezile tabakâtında Vâsıl b. Ata, Mu'tezile'yi Hz. Peygamber'e bağlayan epistemik/bilişsel bağın merkezî noktasında yer alan birisidir. Mu'tezile'nin elde ettiği bu ilmî/öğretisel bağlam, kendileri gibi bir başka fırkanın sahip olmadığı üstün bir özellik olarak vurgulanmıştır. Üstelik Mu'tezile'ye karşıt olan herhangi bir fırkanın aksini iddia edebileceği bir durum da değildir. Buna göre Mu'tezile'nin Vâsıl b. Ata'ya dayandığı; onun da öğreti kanalının İbn Hanefiyye'nin oğlu Ebu Hâşim Abdullah b. Muhammed'e; Muhammed b. el-Hanefiyye'nin de Ali b. Ebu Talib'e, onun da Hz. Peygamber'e öğretisel olarak uzandığı söylenmiştir.[119] Bu öğretisel zincirin doğruluğu kabul edilirse, Mu'tezile, kökleri İslam'ın başlangıcına dayanan bir okuldur. Böyle bir kabulde i'tizal, dinî

---

116 Abdurrahman Bedevî, *Mezahibu'l-İslamiyyin*, (Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melayîn, 1997), 37-39.

117 Ayrıntı için bk. Belbe', *Edebü'l-Mu'tezile*, 105.

118 Ayetullah Ca'fer es-Sübhânî, *Buhûs fi'l-milel ve'n-nihal*, (Kum: Müessesetü'l-İmam es-Sâdık, h. 1427), 3/396-397.

119 Himyerî, *el-Hûru'l iyn*, 206.

bir temayül olarak İslam'ın da geleneksel tavrıdır. Şiî orijinli bir temel arayışın aksine Mu'tezile'nin Basra'da kurulan ilk Sünnî rasyonalist teoloji okulu olduğuna dair pozitif bir düşüncenin[120] varlığı da dikkat çekicidir.

Şehristânî, i'tizali, Hasan Basrî ile Vâsıl arasında gerçekleşen (büyük günah mevzuu) diyalogla ilişkilendirirken; Sünnî müellif Bağdâdî'de ümmetten ve haktan ayrılış anlamında negatif bir kimlik üzerinden aktarmayı tercih etmektedir. Şu durumda düşünce tarihinde i'tizal hakkında iki genel tavrın egemen olduğu ifade edilmelidir. İlki, Vâsıl'ı ayrılışın ilk mümessili kabul eden görüş; diğeri de Vâsıl'ı bir geleneğin devamı olarak niteleyen anlayıştır. Sünnî anlayışta, 73 fırka hadisinin de etkisiyle, Mu'tezilî şahısların her biri bir mezhep kurucusu olarak zikredilmiştir. Mu'tezilî ve Şiî müelliflerin, Hz. Peygamber'e kadar ilintisini sağladıkları i'tizalî senedin bu sayede reddedilmesi, burada temel gaye gibi görünmektedir. Bir bakıma i'tizalin türedi ve sapkın bir mezhep olarak doğduğu ve zaman içerisinde fırkalaştığı kanıtlanmak istenmektedir. Ancak özellikle vurgulamak gerekir ki Mu'tezile, tevhid ve adl'in odağında fikir hürriyetine inanmış ve bunu pratikte uygulamış bir ekoldür. Bu nedenle haklarında, fikrî ayrılıkların neticesinde öğreti birliğini tesis edememiş dağınık bir ekol imajı verilmesi çok da tutarlı değildir. Ne var ki mezhepler tarihî yazarları, Mu'tezile'nin değer ve esas/ilke eksenli kabullerini göz ardı ederek fikrî çoğulculuğu bir şekilde ekolün ontolojik ayrışması olarak göstermeye çalışmışlardır.

Bu doğrultuda Bağdâdî *el-Fark beyne'l-Fırak*'ta Mu'tezile'yi 21 fırkaya ayırarak ilk sıraya Vâsılıyye'yi koymuştur.[121] Şehristânî ise *el-Milel*'de 12 fırkaya ayırdığı Mu'tezile ekolünün ilk sırasına Vâsılıyye'yi yerleştirmiştir.[122] İbn Hazm (ö. 456/1064), *el-Fasl*'da Mu'tezile'yi, felsefî etkileşimi dikkate alarak bir sınıflamaya tabi tutmuş ve 15 fırkaya ayırmıştır. Bu sebeple felsefe öncesi Vâsılıyye'yi hariç tutarak Mu'tezile'yi Ebu'l-Hüzeyl Allâf ile başlatmıştır.[123] İsferayânî, *Tebsîr*'de 20 fırkaya ayırmış; bunlardan ilkinin Vâsılıyye olduğunu söylemiştir.[124] Havârizmî (ö. 387/997), *Mefâtihu'l-Ulûm* da 6 Mu'tezile fırkasından söz etmiştir. Bu altı fırkadan ilki, Hasan Basrî'ye tabi olanlara nispet edilen Haseniyye fırkasıdır. Fakat o, Vâsılıyye adında bir fırkaya tasnifinde yer vermemiştir.[125] Fahreddîn Râzî, *İ'tikâdât*'ta

---

120 Muhammad Kamal, "Mu'tazilah: The Rise of Islamic Rationalism", *Journal of the Rational Society of Australia* 62 (2003), 27.

121 Bağdâdi, *el-Fark beyne'l-fırak*, 104.

122 Şehristânî, *el-Milel'l ve'n-nihal (İslam Mezhepleri)*, 57-83.

123 Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*, thk. Muhammed İbrahim Nasr-Abdurrahman Umeyra, (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1996), 2/265.

124 İsferayânî, *et-Tebsîr fi'd-dîn*, 67.

125 Muhammed b. Ahmed b. Yusuf el-Havârizmî, *Mefâtihu'l-ulûm*, thk. İbrahim el-Ebyari, (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, 1989), 45.

Mu'tezile'yi 17 fırkaya ayırmış ve Gaylâniyye ile başlatmıştır.[126] Sünnî düşünceden sunduğumuz örnek tasniflerin aksine belirtildiği üzere Şia ve Mu'tezile'de i'tizalin kökeni Hz. Peygamber'e kadar götürülmüştür. Kâdı Abdulcebbar, 10 tabakaya ayırdığı i'tizalin ilk sırasına -Hz. Peygamber ile bağıntısını kurarak- ilk dört halife ve bazı sahabeleri koymuştur.[127] Kâdî Abdulcebbar ve Hâkim en-Nisâbûrî'nin (ö. 405/1014)[128] aktardığı bilgiler doğrultusuna İbn Murtazâ yeniden sistematize ederek 2 tabaka ilavesiyle 12'ye çıkarmıştır.[129] Bu ayrımlardan farklı olarak Abbâs b. Mansûr es-Seksekî el-Hanbelî (ö.683/1284), 18 Mu'tezile fırkasından söz etmiştir. Vâsıl'ı ilk kurucu kabul etmesine rağmen Vâsılıyye adında bir mezhebe yer vermemiştir.[130] Batılı yazarlardan Watt ise Mu'tezile'nin Basra'da Vâsıl veya Dırar b. Amr (ö. 200/815 [?] ile başlamadığını ekol olarak Ebu'l-Hüzeyl ile başladığını iddia etmiştir. Mu'tezile'nin Vâsıl'a nispetini ise önemli birine referansla ekolün şerefini yükseltme gayesi olarak nitelemiştir.[131] De Boor da Kaderiyye'yi Mu'tezile'nin öncüsü kabul etmiştir.[132]

Sonuç olarak Vâsıliyye'nin ilk mezhep olup olmadığı tartışmalı bir konudur. Şia ve Mu'tezile'nin sonraki dönem bilginleri, i'tizali bir ayrılış veya kovulma olarak anlamadıklarından i'tizalin kökenini İslam'ın başlangıcına ve aslî değerlerine dayandırmışlardır. Hatta Ebu'l-Hüzeyl abartarak bu senedi Cebrail'e kadar uzatır ki Cebrail de Allah'tan alıp peygambere getirmiştir.[133] Bu düşüncenin tevhid ve adl gibi aklî, ahlakî ve dinî ilkeler ekseninde dile getirildiği tahmin edilebilir. Fakat Mu'tezile, belirli ilkeleri ve sistematik özel bir yapısı olan okuldur. Bu okul, tarihi misyonu gereği tarihî, entelektüel ve sosyo-kültürel değişimlere adapte olabilecek bir tutum geliştirebilmiş; Yunan düşüncesinin geniş bilgi birikimiyle, diğer dinlerin öğretileriyle ve de farklı medeniyet ve kültürlerle karşılaştığında epistemolojik eğilimlerine yön verebilmiştir. Bu açıdan

---

126 Fahreddin Râzî, *İ'tikâdât*, 40.

127 Kâdı Abdulcebbar, *Fadlu'l-i'tizâl*, 214.

128 Burada Hâkim ile kastedilenin kim olduğu çok da net değildir. Bu şahsın Zeydî/Mu'tezilî kelamcı, Ebu Sa'd el-Muhsin bin Muhammed Kerrâme el-Cüşemî el-Beyhâkî'de olması da muhtemeldir. Çünkü *Fadlu'l-İ'tizâl'de* on bir ve on ikinci tabaka Cüşemî'ye aittir. Bilgi için bk. Hâkim el-Cüşemî, *Şerhu'l-uyûn (Fadlu'l-i'tizâl içerisinde)*, thk. Fuad Seyyid, (Kahire: 1986), 265-399.

129 İbn Murtazâ, *el-Münye ve'l-emel*, 93, 97.

130 Abbas b. Mansur es-Seksekî, *el-Burhân fi-ma'rifeti akâidi ehli edyân*, thk. Bessam Ali Selame, (Zerkâ: Mektebetü'l-Menâr, 1996), 49 vd.

131 Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 304; Ayrıca bk. Montgomery Watt, *Free Will and Predestination in Early Islam*, (Luzac: 1948), 67.

132 Bedevî, *et-Turâsu'l-yunaniyyi fi'l-hadarati'l-islamiyye*, 177.

133 Ebü'l-Ferec Muhammed bin Ebî Ya'kūb İshâk bin Muhammed bin İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd, (Tahran: 1971), 202.

düşünüldüğünde i'tizali, Hz. Peygamber'e veya metafizik bir âleme dayandırmak pek anlamlı değildir. Çünkü i'tizal, fikir, metot ve değer olarak, insan olmanın her çağdaki karşılığıdır.

SONUÇ

Aklî/felsefî düşünce okulunun müessisi olan Mu'tezile'nin tarihî başlangıcını kesin kanıtlarla tespit etmek gerçekten zordur. Tabâkat yazımına önem vermelerine rağmen kendilerine ait literatürün zaman içerisinde tarihten silinmesi, bu sınırlılığın temel nedenini oluşturmaktadır. Fakat özellikle vurgulanmalıdır ki, gerek Müslümanların tarihsel koşulları gerekse de sosyo-kültürel entegrasyon ve entelektüel olgular, i'tizalin tarihsel teşekkülünü zorunlu olarak gerektirmiştir. Bu realite, Müslümanların dinî ve siyasî tecrübeleri ile İslam beldelerinin kültür ve medeniyetlerin buluşma merkezi olması i'tizalin (akılcı/bilimci evren) her çağda potansiyel eğilim olduğunu kantlar niteliktedir. Üstelik her zaman diliminde tevhid ve adl'in insan ve geleceği için en temel değerler olduğu ve Mu'tezile'nin, övündükleri isimle kendilerini özellikle bu iki asla dayandırdıkları belirtilmelidir. Nitekim Mu'tezile ekolü, kendisi adına bu ismi (i'tizal) övünç kaynağı olarak kabul etmiş ve aşırı uçlar arasında vasat/dengeli bir fırka nisbesiyle kendisini konumlandırmıştır. Bu açıdan Mu'tezile ekolünün teşekkül sürecini konu edinen bir tasnif yapılmak istendiğinde sadece dinsel bir yapıdan söz edilmediği aynı zamanda sosyo-politik, entelektüel ve kültürel uzanımlara sahip bir olgudan bahsedildiği de itiraf edilmelidir. Buna göre Mu'tezile, Müslüman toplumun tecrübe ettiği iç savaşlara kayıtsız kalanların nötr politik tutumlarına ad olduğu gibi ayrılışın mistik boyutuna işaret eden bir zühd hareketi olarak da telakki edilmiştir. Bu düşünceye göre Mu'tezile, zühd, takva ve ibadeti yöntem olarak benimseyen kitlesel bir tavır ya da siyasî bloklaşmadan uzak kalan bir bağımsızlık hareketi olarak doğmuştur. Bunun aksine i'tizalin gerek tarihî misyonu gerekse düşünce ve ilkeleri dikkate alındığında salt uzaklaşma ve tarafsızlık eğilimi olmadığı kelamî bir ekol olarak sosyo-politik realiteye fikren katılan bir düşünce akımı olduğu da ileri sürülmüştür. Bu açıdan köken itibariyle Mu'tezile, ilk Kaderiyye'nin politik bir tavır olarak ileri sürdüğü aklî ve ahlakî ilkelerin bilimsel kritiğini yapan ve bunları rasyonel ilkelere dönüştüren liberalist bir düşünce okulu olarak teşekkül etmiştir. Ya da daha önce hiçbir mezhebî ekolün denemediği öğretisel bir senet oluşturarak tevhid ve adl'in tabî kaynağı ile kendilerini ilişkilendirmişler; i'tizali de bidat ve batıldan uzaklaşıp, hak ve hakikate yönelişin adı olarak nitelemişlerdir. Bütün bu görüş ayrılıklarından hareketle Mu'tezile'nin boşlukta, tesadüfen veya teo-politik olgudan bağımsız bir şekilde doğmadığı özellikle belirtilmelidir. Şayet Mu'tezile'nin tarihsel başlangıcı, Vâsıl b. Ata'nın Hasan Basrî'nin meclisinden ayrılışıyla ilişki-

lendirilecekse bu durumu fikrî bağımsızlığın ve çoğulcu düşüncenin ürünü olarak görmek ma'kul bir yaklaşımdır. Bu ise uç fikirlerin olduğu bir vasatta diğer düşünceleri bütünleştiren, yenilikçi ve i'tidali önceleyen ilkesel fikirlerin doğabileceğini göstermektedir.

Mu'tezile nazarında Vâsıl b. Ata, müretekibi-kebire hakkında birçok görüşün hâkim olduğu bir vasatta aklî ve dinî kaynağına referansla farklı düşüncelerden ittifak üreten, mu'tedil bir formülün banisi olarak anılmıştır. Vâsıl ile Hasan Basrî arasında da fiziksel ve bütünüyle fikrî bir ayrılışın gerçekleştiği reddedilerek; tevhid ve adl'in Hz. Peygamber'e uzanan aslî değerler olduğu kabul edilmiş ve i'tizalin her iki ilkeye muhalif olanlardan uzaklaşanların adı olduğu deklare edilmiştir. Nitekim süreç içerisinde Mu'tezile, kendi tarihine ışık tutan dokümana sahip olmadığından çok geç dönemde kaleme alınan tabâkat türü eserlerle öğreti geleneğini ispata yönelmiştir. Onlar, kendi tarihini, öğretisel bir senetle İslam'ın evrensel değerleriyle ilişkilendirerek beş esası, nazarî kelamın ilkeleri olarak va'z etmişlerdir. İ'tizalin doğuşu da tarafsızlık eğilimi olan siyasî kelamdan ayrıştırılmış; Vâsıl da İslam'ın zuhuruyla tezahür eden ahlakî ve aklî hareketin yeniden ihyacısı olarak görülmüştür. Daha doğrusu Vâsıl, rasyonel okulun kurucusu olmanın ötesinde bu öğretisel geleneğe dinamizm katan bir mütefekkir/aydınlanmacı kabul edilmiştir.

KAYNAKÇA

ABDÜLHAMİD, İrfan. *İslam'da İtikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları*. çev. M. Saim Yeprem. İstanbul: Marifet Yayınları, 3. Baskı, 1994.

ABDÜLKÂHİR EL-BAĞDÂDÎ, Ebû Mansûr b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *el-Fark beyne'l-fırâk*. thk. Muhammed Usman el-Huşt, Kahire: Mektebetü-İbn Sinâ, 1988.

AHMED, Mahmud Kamil. *Mefhumu'l-adl fi-tefsîril'l-Mu'tezile li'l-ku'ani'l-kerim*. Beyrut: Dâru'n-Nahzati'l-Arabiyye, 1983.

AMERRECÎ, Ahmed Şevki İbrahim. *el-Mu'teziletü fı-Bağdat ve eseruhüm fi'l-hayati'l-fikriyyeti ve's-siyasiyye*. Kahire: Mektebetü-Medbulî, 2000.

AMMÂRA, Muhammed. *el-İslam ve felsefetü'l-hükm*. Kahire: Dâru'ş-Şurûk, 1989.

----------, Muhammed. *Teyyârratü'l-fikri'l-islamî*. Kahire: Dâru'ş-Şurûk, 1991.

ARSLAN, Hulusi. *İslam Düşünce Geleneğinde Şia-Mu'tezile Etkileşimi (Şerif el-Murtazâ Örneği)*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.

----------, Hulusi. *Kelâm Tarihi ve Ekolleri*. Malatya: Protech Matbaa, 2. Baskı, 2018.

Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl. *el-Evâil*. thk. Velid Kassab-Muhammed el-Mısrî, Riyad: Dâru'l-Ulûm, 1981.

AY, Mahmut. *Mu'tezile ve Siyaset*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.

AYDINLI, Osman. *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci-Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.

----------, Osman. *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi.* İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.

----------, Osman. "Mu'tezile Ekolü Teşekkülü İlkeleri ve İslam Düşüncesine Katkıları". *Marife Dergisi* 3/3 (2003), 27-55.

BAĞDÂDÎ, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Tarîhu-Bağdat*. thk. Beşşar A. Ma'ruf, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001.

BEDEVÎ, Abdurrahman. *et-Turâsu'l-yunaniyyi fi'l-hadarati'l-islamiyye*. Kahire: Mektebetün-Nahzati'l-Mısrıyye, 1940.

----------, Abdurrahman. *Mezahibu'l-İslamiyyin*. Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melayîn, 1997.

BELBE', Abdülhakim. *Edebü'l-Mu'tezile*. Kahire: Dâru'n-Nehza, 1979.

DE BOOR, T.J. *Târîhu'l-felsefe fi'l-islam*. Arapça'ya çev. Muhammed Abdülhâdî Ebu Rayde. Beyrut: Dâru'n-Nahzati'l-Arabiyye, 1954.

CÂHIZ, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *Kitâbu'l-Hayevân*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire: Mektebetü'l-Câhız, 1966.

----------, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *el-Beyan ve't-Tebyin*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1998.

CÂRULLAH, Zühdî. *el-Mu'tezile*. Kahire: y.y., 1974.

CİRİT, Hasan. "Vaaz ve Kıssacıların Hadis İlmiyle Münasebetleri", *Diyanet İlmi Dergi* 36/1 (2000), 19-54.

CORBİN, Henry. *Historie de la Philosophie İslamıque* (*İslam Felsefesi Tarihi)*. çev. Hüseyin Hatemi, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

CÜŞEMÎ, Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim. *Uyûnu'l-mesâil fi'l-usûl*. thk. Ramazan Yıldırım, İstanbul: Dâru'l-İhsan, 2018.

EBU'L-FİDÂ, İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî. *Kitabu'l-muhtasar fi-ahbâri'l-beşer*. ys.: Matbaatu'l-Huseyniyyeti'l-Mısrıyye, ts.

EMİN EL-KAVÂSEME, Ahmed - Ebu Zeyd, Zeyd Musa. *Mevsûatü'l-fırak fi'l-edyâni's-semâviyyeti's-selâse*. Amman: Dâru'l-Hamîd/Dâru'r-Râye, 2009.

EMİN, Ahmed. *Fecru'l-İslam*. Kahire: Matbaatü'l-İ'timad, 1914.

ESS, Josef Van. *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra. Eine Geschichte des religiösen Denkens im frühen Islam (Theology and Society in the Second and Third Centuries of the Hijra: A History of Religious Thought in Early Islam).* Almanca'dan İngilizce'ye çev. John O'Kane, Leiden: Brill, 2017.

FAHRÜDDÎN RÂZÎ, Muhammed b. Ömer b. Hüseyn. *İ'tikâdât fıraku'l-müslimin ve'l-müşrikin*. thk. Ali Sami en-Neşşâr, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1982.

FERECULLAH, Ahmed. *Târîhun cedîdun li't-târîhi'l-mu'tezile beyne'l-hakika ve'l vehm*. Bağdat: Şebeketü'l-İmameyn Haseneyn: 2006.

FERĞAL, Yahya Haşim Hasen. *Neş'etü'l-erai ve'l-mezahibi ve'l-firaqı'l-kelamiyye*. Kahire: Mecmeu'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, 1971.

FERRUF, Ömer. *Tarihu'l-fikri'l-arabî-ilâ eyyâmi İbn Haldun.* Beyrut: Dâru'l-İlmi-li'l-Melâyîn, 1983.

GOLDZİHER, Ignaz. *Le Dogme et-La Loi De L'Islam (İslam'da Fıkıh ve Akaid*). çev. İlhan Başgöz, Ankara: Ardıç Yayınları, 2004.

GURÂBÎ, Ali Mustafa. *Tarîhu'l-fırakı'l-İslamiyye ve neşetü ilmi'l-kelami inde'l-müslimîn.* Kahire: Mektebetü ve Matbatü Muhammed Ali Sıbeyh ve Evladuhû, 1958.

HARÎSÎ, Ahmed. *el-Mu'tezile ve'l-ahkâmü'l-akliyye ve mabâdiu'l-kanûnî't-tabîiyyi*. Beyrut: Dâru'l-Verrâk, 2011.

HAVÂRİZMÎ, Muhammed b. Ahmed b. Yusuf. *Mefâtihu'l-ulûm*. thk. İbrahim el-Ebyârî, Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, 1989.

HAYYÂT, Ebü'l-Hüseyn Abdürrahîm b. Muhammed b. Osmân. *el-İntisâr ve'r-red ale ibni'r-Ravendî'l-mülhid*. thk. H. S. Nyberg, Beyrut: Mektebetü't-Dâri-Arabiyye li'l-Küttâb, 1993.

HAYYÛN, Raşîd. *Mu'tezileti'l-Basra ve Bağdat*. Londra: Dâru'l-Hilme, 1997.

İBN DUREYD, Ebu Bekr Muhammed b. Hasen. *el-İştikâk*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1991.

İBN HALLİKÂN, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr. *Vefeyâtü'l-a'yan ve enbâuz-zamân*. thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru Sâder, 1972.

İBN HAZM, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*. thk. Muhammed İbrahim Nasr-Abdurrahman Umeyra, Beyrut: Dâru'l-Cil, 1996.

İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullāh b. Müslim. *el-Meârif*. thk. Servet Ukkâşe, Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.

İBN MANZÛR, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî. *Lisanu'l-arab.* Beyrut: Dâru-Sader, 1990.

İBN MURTAZÂ, Ahmed b. Yahya. *el-Münye ve'l-emel*, thk. Isamuddin Muhammed Ali. Beyrut: Dâru'l-Ma'rifeti'l-Arabiyye, 1985.

İBN NEDÎM, Ebü'l-Ferec Muhammed bin Ebî Ya'kûb İshâk bin Muhammed bin İshâk. *el-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd, Tahran: 1971.

İSFERAYÂNÎ, Ebu Muzaffer. *et-Tebsîr fi'd-dîn.* thk. Kemal Yusuf el-Hût, Beyrut: Alemu'l-Kutub, 1983.

KÂDI ABDULCEBBAR, Ebü'l-Hasen Kâdı'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. thk. Abdülkerim Osman, Kahire: Mektebetü-Vehbe, 1996.

----------, Ebü'l-Hasen Kâdı'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *Fadlu'l-i'tizâl-tabakatü'l-Mu'tezile*. thk. Fuad Seyyid, Tunus: 1986.

KAMAL, Muhammad. "Mu'tazilah: The Rise of Islamic Rationalism". *Journal of the Rational Society of Australia* 62 (2003), 27-34.

KÂŞİFÜ'L-GITÂ', Muhammed Hüseyn b. Alî b. Rızâ en-Necefî. *Aslu'ş-Şia ve usûlühâ*. thk. Alâu Âli Ca'fer, ys.: Müessesetü'l-İmam Ali Aleyhisselam, ts.

KAYRAVÂNÎ, Ebu İshak İbrahim b. Ali el-Hasrî. *Zahru'l-adâb ve semeru'l-elbâb*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Beyrut: Dâru'l-Cîl, ts.

MAHFÛZ, Zeki Necîb. *el-Ma'kul ve'l-lâ-ma'kul fi-turâsine'l-fikriyyi*. Beyrut: Dâru'l-Meşrîk, ts.

MAKRÎZÎ, Takıyuddin Ahmed b. Ali. *el-Hıtatu'l-Makrizî*. thk. Muhammed Zinehum-Mediha eş-Şarkâvî, Kahire: Mektebetü-Medbuli, 1997.

MALATÎ, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdirrahmân. *et-Tenbîh ve'r-red ale'l-ehvâi ve'l-bed'*. thk. Muhammed İzb, Kahire: Mektebetü-Medbûlî, 1992.

MARAZ, Hüseyin. *Vâsıl bin Ata ve Mu'tezilî Düşüncenin Doğuşu*, Ankara: Otto Yayınları, 2019.

----------, Hüseyin. "Mu'tezile'nin "El-Menzile Beyne'l Menzileteyn" Savunusu ve Doğuşu İle İlişkisi". *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 14 / 1 (Şubat 2016): 1-33.

MENÂÎ, Aişe Yusuf. *Usûlü'l-akîde beyne'l-Mu'tezile ve'ş-Şiati'l-İmamiyye*. Kahire: Dâru's-Sekâfe, 1996.

MU'TIK, Avvâd b. Abdulah. *el-Mu'tezile ve usûluhümü'l-hamse*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2001.

MUHÂCİR, Ca'fer. *et-Tarihu's-sırriyyu li'l-imame*. Beyrut: Merkezü'l-Hadârati li't-Tenmiyeti'l-Fikri'l-İslamî, 2015.

NADER, Alber Nasrî. *Felsefetu'l-Mu'tezile*. Bağdat: Matbaatü Dâru Neşri's-Sekâfe,1951.

NALLİNO, Carlo. *Buhûs fi'l-Mu'tezile ve halku'l-kur'an*. Arapça'ya çev. Abdurrahman Bedevî, Paris: Dâr Byblion, 2010.

NEŞVÂN EL-HİMYERÎ, Ebû Saîd Neşvân b. Saîd. *el-Hûru'l-iyn*. thk. Kemal Mustafa, Tahran: 1972.

NEVBAHTÎ, Ebû Muhammed el-Hasen b. Mûsâ b. el-Hasen b. Muhammed el-Bağdâdî. *Fırâku'ş-Şia*. Beyrut: Menşurâtu-er-Rıza, 2012.

NYBERG, H.S. "Mutezile", MEB İslam Ansiklopedisi. 8/756-764. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1979.

RÂZÎ, Ebu Hatim. *Kitabu'z-zîne*. thk. Saîd el-Gânimî, Beyrut: 2015.

SADR, es-Seyyid Hasen. *Te'sisu's-Şia.* Bağdat: Dâru'l-Kutubi'l-Irakıyye fi'l-Kâzimiyye, 1951.

SAFEDÎ, Salahaddin Halil, Aybek. *el-Vâfî ve'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnavud-Rürkî Mustafa, Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, 2000.

SEFFÂRİNÎ, Muhammed b. Ahmed. *Levâmiu'l-envari'l-behiyye ve sevatiu'l-esrari'l-eseriyye*. Dımeşk: Müessesetü'l-Hafikayn, 1982.

SEKSEKÎ, Abbas b. Mansur. *el-Burhân fi-ma'rifeti akâidi ehli edyân*. thk. Bessam Ali Selame, Zerkâ: Mektebetü'l-Menâr, 1996.

SCHMİDTKE, Sabine. *The Oxford Handbook of Islamic Theology (Başlangıçtan Günümüze İslam Kelamı)*, Ed. Sabine Schmidtke, çev. Orhan Şener Koloğlu-Ulvi Murat Kılavuz-Salih Çift, İstanbul: Küre Yayınları, 2020.

STROUMSA, Sarah. "The Beginning of the Mu'tazila Reconsidered". *JSAI*, 13 (1990), 264-293.

SUBHÎ, Ahmed Mahmud. *Fî-ilmi'l-kelâm-Mu'tezile*. Beyrut: Dârun-Nehzati'l-Arabiyye, 1985.

SÜBHÂNÎ, Ayetullah Ca'fer. *Buhûs fi'l-milel ve'n-nihal*. Kum: Müessesetü'l-İmam es-Sâdık, h. 1427.

ŞABÎ, Ali vd. *el-Mu'tezile beyne'l-fikri ve'l-amel*. Tunus: eş-Şirketü't-Tunusiyye, 1979.

ŞEHRİSTÂNÎ, Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. el-*Milel ve'n-nihal (İslam Mezhepleri*). çev. Mustafa Öz, İstanbul Ensar Neşriyat, 2005.

ŞERÎF EL-MURTAZÂ, Ebü'l-Kāsım Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed el-Alevî. *Emâli'l-Murtazâ guraru'l-fevâid ve dureru'l-kalâid*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Beyrut: Dârul-İhyai'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1954.

----------, Ebü'l-Kāsım Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed el-Alevî. *Tefsiru-Şerif Murtazâ el-müsemma nefaisu't-te'vil.* thk. Mücteba Ahmed el-Musevi, Beyrut: Şirketü'l-Alemiyyi li'l-Matbuat, h. 1429.

----------, *Tefsiru-Şerif Murtazâ el-müsemma nefâisu't-tevil,* thk. Mücteba Ahmed el-Musevî, Beyrut: Şirketü'l-Alemiyye li'l-Matbuat, h. 1429.

ŞEYH MÜFÎD, Muhammed b. Muhammed en-Nu'man. *Evâilu'l-makâlât*. thk. Şeyh İbrahim el-Ensârî, Kum: el-Mu'temeru'l-Alemiyyi, h. 1413.

TABERÎ, Muhammed b. Cerîr. *Tarihu't-Taberi-tarihu'l-umem ve'l-mulûk*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1971.

TAŞKÖPRÜLÜZÂDE, Ahmed Efendi. *Miftâhu's-saade ve misbâhu's-ziyade*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1985.

TÛSÎ, Şeyh Muhammed b. Hasan. *el-İktisâd fimâ yeteallaku bi'l-i'tikâd (Mukaddime içerisinde).* Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1986.

WATT, Montgomery. *The Formative Period of Islamic Thought(İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri.* çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010.

----------, Montgomery. *Free Will and Predestination in Early Islam*. Luzac: 1948.

YUSUF, Hanem İbrahim. *Aslu'l-adl inde'l-Mu'tezile*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1993.

ZEHEBÎ, Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Mizanu'l-i'tidal ve nakdi'r-ricâl.* thk. Muhammed Berekât, Dımeşk: Dâru'r-Risâleti'l-Alemiyye, 2009.

----------, Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhu'l-İslam*, thk. Abdüsselam Tedmûrî. Beyrut: Dâru'l-Küttabi'l-Arabî, 1988.

----------, Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Tehzîbu't-tehzîb*. thk. Mus'ad Kamil vd., Kahire: el-Fâruku'l-Hadîse li't-Tabakâti ve'n-Neşri, 2003.

ZEBÂDE, Mahmud Muhammed. "Vâsıl b. Ata", *Mecelletü'l-Ezher* 28/1 (Kahire 1956), 36-42.